

Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αριθμ. Πρωτ.: 581

Ημερομηνία: 29 / 03 / 19

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΟΥΛΙΟΥ ΕΝΝΙΓΤ ΣΕ ΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1850-1895)

Αικατερίνη-Μυρτώ Φατούρου

Επιβλέπων: Νίκος Ανδρίκος

Επίκουρος Καθηγητής

Άρτα, Μάρτιος 2019

**ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΟΥΛΙΟΥ ΕΝΝΙΓΤ ΣΕ
ΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1850-1895)**

**THE TEACHING WORK OF JULIUS HENNING
IN GREEK INSTITUTIONS (1850-1895)**

Εγκρίθηκε από τριμελή εξεταστική επιτροπή

Άρτα,

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

1. Επιβλέπων καθηγητής

Νίκος Ανδρικός

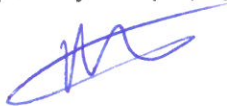
Επίκουρος Καθηγητής

2. Μέλος επιτροπής

Αντώνης Βερβέρης

Ακαδημαϊκός υπότροφος

3. Μέλος επιτροπής

Ηλίας Γιαννόπουλος

Ακαδημαϊκός υπότροφος

Η Πρόεδρος του Τμήματος

Μαρία Ζουμπούλη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Υπογραφή

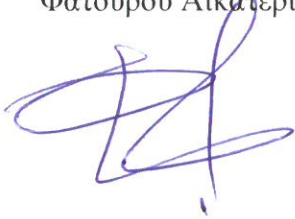
© Φατούρου, Αικατερίνη-Μυρτώ, 2019.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Δήλωση μη λογοκλοπής

Δηλώνω υπεύθυνα και γνωρίζοντας τις κυρώσεις του Ν. 2121/1993 περί Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ότι η παρούσα πτυχιακή εργασία είναι εξ ολοκλήρου αποτέλεσμα δικής μου ερευνητικής εργασίας, δεν αποτελεί προϊόν αντιγραφής ούτε προέρχεται από ανάθεση σε τρίτους. Όλες οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν (κάθε είδους, μορφής και προέλευσης) για τη συγγραφή της περιλαμβάνονται στη βιβλιογραφία.

Φατούρου Αικατερίνη-Μυρτώ

A handwritten signature in blue ink, consisting of stylized, overlapping loops and strokes, representing the name Aikaterini-Mirto Fotou.

Υπογραφή

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω πρωτίστως τον καθηγητή και επόπτη κ. Νίκο Ανδρίκο, Επίκουρο Καθηγητή Τμήματος Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής ΤΕΙ Ηπείρου για την άψογη συνεργασία μας, την άμεση και πρόθυμη ανταπόκρισή του κατά τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσας εργασίας. Στην κ. Στέλλα Κουρμπανά, Υπεύθυνη Αρχείου Ωδείου Αθηνών και το Αρχείο του Ωδείου Αθηνών για την πολύτιμη βοήθεια, άδεια έρευνας και χρήσης τεκμηρίων. Τον κ. Καρδάμη, Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου για τις πολύτιμες γνώσεις που μου έχει προσφέρει αυτά τα χρόνια. Τον αδελφό μου, Ανδρέα Φατούρο για την βοήθειά του και για το κίνητρο επιλογής του παρόντος θέματος. Την θεία μου, Ντίνα Σακκά, φιλόλογο για τις συμβουλές τις σε θέματα φιλολογικού περιεχομένου. Τους γονείς μου Σπύρο και Τζίλντα που είναι δίπλα μου σε κάθε μου εγχείρημα και για την αμέριστη συμπαράσταση καθ' όλη την διάρκεια των σπουδών μου. Τον Γιάννη Ασκάρογλου για την υποστήριξη και τη συμπαράσταση και όλους τους φίλους μου με τους οποίους μοιραστήκαμε προβληματισμούς και ιδέες για την ολοκλήρωση της παρούσας πτυχιακής εργασίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κατά το 19^ο αιώνα επικρατεί στην Ελλάδα μία γενικότερη τάση εξευρωπαϊσμού επηρεάζοντας έτσι και την εκπαίδευση της μουσικής. Καθότι δεν υπήρχε ακόμη συστηματοποίηση της διδασκαλίας της μουσικής, οι πρώτες απόπειρες πραγματοποιήθηκαν από τον Ιούλιο Έννιγγ. Η παρούσα εργασία έρχεται να φωτίσει το έργο του Ιούλιου Έννιγγ, ο οποίος άφησε ως παρακαταθήκη εγχειρίδια για τη θεωρία της μουσικής, αλλά και συλλογές με ελληνικές δημιουργίες τραγουδιών. Το διδακτικό του έργο σε πολλά ιδρύματα της Αθήνας γίνεται η αφορμή να αναδειχθεί η πλούσια και σημαντική προσφορά του στη μουσική εκπαίδευση της Ελλάδας.

Λέξεις Κλειδιά: Μουσική εκπαίδευση 19^{ου} αιώνα, φωνητική μουσική, Ιούλιος Έννιγγ, Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής.

ABSTRACT

During the 19th century, a trend of Europeanization was prevailing in Greece, thus influencing domestic musical education. Since no musical teaching system had been established, Julius Henning was the first to make such attempts. The current study aims to shed light to his work, which includes writing some of the first music theory handbooks and collecting recently created Greek songs. His musical teaching work in many institutions in Athens is a trigger to designate the importance of his contribution to the musical education in Greece.

Keywords: 19th century music teaching, vocal music, Julius Henning, Vocal Music Handbook, Society for the Promotion of Education and Learning

Πίνακας περιεχομένων

1. Εισαγωγή	15
2. Η διδασκαλία μουσικής στην Ελλάδα την περίοδο 1834- 1895. ..	16
2.1. Η μουσική και η διδασκαλία μουσικής κατά τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους	16
2.2. Η Συστηματοποίηση διδασκαλίας Ευρωπαϊκής Μουσικής.....	18
2.3. Οι αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα τη δεκαετία του 1880.....	20
3. Εκπαιδευτικά Ιδρύματα κατά το 19ο αιώνα.....	21
4. Η μουσική εκπαίδευση των γυναικών το 19ο αιώνα.....	24
5. Ο Ιούλιος Έννιγγ.....	25
5.1. Βιογραφικά στοιχεία	25
5.2. Οι συνεργασίες του με τους μουσικούς συλλόγους και μουσικούς φορείς	28
5.2.1. Λύκειο Ευαγγελίδη	28
5.2.2. Ελληνικό Εκπαιδευτήριο	29
5.2.3. Φιλεκπαιδευτική Εταιρία «Αρσάκειο».....	29
5.2.4. Φιλαρμονική Εταιρία «Ευτέρπη»	31
5.2.5. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος	32
5.2.6. Παιδαγωγείο	34
5.2.7. Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»	34
6. Το Συγγραφικό Έργο του Ιούλιου Έννιγγ	35
6.1. <i>Εγχειρίδιον Υγιεινής Σωμασκήας</i>	37
6.2. <i>Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής</i>	38
6.2.1. <i>Εγχειρίδιο Φωνητικής του Kübler</i>	41
6.3. <i>Ασμάτια Χριστιανικά προς χρήσιν των Ελληνόπαιδων</i>	43
6.4. <i>Νέα Ασματα Παιδαγωγικά</i>	43
6.5. <i>Μούσα ήτοι βιβλίον μουσικόν παιδαγωγικόν</i>	46
6.6. <i>Άσματα Εκκλησιαστικά</i>	47
7. Η διδασκαλία ωδικής του Ιούλιου Έννιγγ.....	48
7.1. Η ύλη του μαθήματος-πηγές – τα τεκμήρια.....	48
7.2. Η δομή του μαθήματος	50
7.2.1. Θεωρητικό μέρος	51
7.2.2. Πρακτικό μέρος.....	54
7.3. Εξετάσεις του μαθήματος	60

8. Συμπεράσματα.....	61
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	63
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	75

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1 Χρονολόγιο της ζωής και της διδασκαλίας του Ιούλιου Έννιγγ.....	27
Πίνακας 2 Εργογραφία Ιούλιου Έννιγγ.....	35

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1 Ονοματολογία ανιούσας χρωματικής κλίμακας.....	59
Εικόνα 2 Ονοματολογία κατιούσας χρωματικής κλίμακας.....	59

Πρόλογος

Σκοπός της παρούσας πτυχιακής εργασίας είναι καλύψει το βιβλιογραφικό κενό που αφορά την διδασκαλία και την εργογραφία του Ιούλιου Έννιγγ. Αφορμή στάθηκε η διπλωματική μου εργασία με τίτλο «Οι σχετιζόμενες με το Ωδείο Αθηνών ορχήστρες πνευστών (μπάντες) μέσα από το αρχειακό υλικό του Ωδείου και τον Τύπο της εποχής» στα πλαίσια του ΜΠΣ του Ιονίου Πανεπιστημίου που εκπονήθηκε στην Κέρκυρα το 2016. Άλλωστε ο Ιούλιος Έννιγγ μεταξύ άλλων δίδαξε φωνητική μουσική στα μέλη των παραπάνω ορχηστρών στο πλαίσιο του Ωδείου Αθηνών. Οι πολλές αναφορές στον Ιούλιο Έννιγγ που παρατηρούνται σε όλη τη βιβλιογραφία του 19^{ου} που σχετίζεται με τη μουσική παιδαγωγική, η πρόσβαση στο Αρχείο του Ωδείου Αθηνών λόγω της πρακτικής άσκησης κατά τη διάρκεια σπουδών μου στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και η μελέτη του *Εγχειριδίου Φωνητικής Μουσικής* που ανήκει σε ιδιώτη συλλέκτη συνέκλιναν ώστε να γίνει αυτή η έρευνα επιτακτική ανάγκη.

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι το διδακτικό έργο του Ιούλιου Έννιγγ στα διάφορα ιδρύματα που δίδαξε κυρίως την περίοδο 1850-1895. Με αφορμή τον Κανονισμό του Ωδείου Αθηνών του 1877 (που βρέθηκε στο Αρχείο του Ωδείου Αθηνών) και το Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής (που ανήκει στον Ανδρέα Φατούρο, συντηρητή χαρτιού και συλλέκτη μουσικών βιβλίων και παρτιτούρων, αδερφό της ερευνήτριας), προσδιορίστηκε το ιστορικό πλαίσιο εκείνης της περιόδου και αποδόθηκε κατά το δυνατόν. Έγινε μια συστηματική παρουσίαση της ζωής και του έργου του Ιούλιου Έννιγγ. Τέλος, πραγματοποιήθηκε μια περιγραφική απόδοση του αντίστοιχου συγγραφικού του έργου, μέσω ανάλυσης και σχολιασμού, όπου κρίθηκε απαραίτητο.

Η περίοδος που μελετήθηκε (1850-1895) οριοθετήθηκε από το 1850, περίοδος που ο Έννιγγ αρχίζει να ασχολείται συστηματικά με τη διδασκαλία μουσικής, μέχρι το 1895, τον θάνατό του.

Μέρος των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν αντλήθηκαν από το Αρχείο του Ωδείου Αθηνών, τη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, την Εθνική Βιβλιοθήκη, τη Βιβλιοθήκη Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ και τη Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

Όλες οι ημερομηνίες που αναγράφονται είναι σύμφωνα με το Ιουλιανό ημερολόγιο καθώς το Γρηγοριανό που χρησιμοποιούμε σήμερα θεσμοθετήθηκε την 1^η Μαρτίου 1923. Τα κείμενα της εποχής στην παρούσα εργασία εμφανίζονται στο μονοτονικό σύστημα σε αντίθεση με τα πρωτότυπα. Οι μεταγραφές των χειρογράφων στο παράρτημα παρουσιάζονται όσο το δυνατόν πιο ακριβείς. Οι διαγραμμένες λέξεις υπάρχουν γιατί έτσι ήταν και στο πρωτότυπο. Το σύμβολο «/» υποδηλώνει αλλαγή γραμμής στο χειρόγραφο.

2. Η διδασκαλία μουσικής στην Ελλάδα την περίοδο 1834- 1895.

2.1. Η μουσική και η διδασκαλία μουσικής κατά τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους

Από το 1833 με την έλευση του Όθωνα διαπιστώθηκε μία κατάσταση γενικότερου εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας σε διάφορους τομείς. Συνεπώς, δεν θα μπορούσε να μην επηρεαστεί η εκπαίδευση και η μουσική. Η μπάντα του Όθωνα έκανε γνωστή στο ελληνικό κοινό την Ευρωπαϊκή μουσική. Το δημοτικό τραγούδι παραγκωνίστηκε από την έλευση του ιταλικού μελοδράματος το 1837 και την δημιουργία επτανησιακής μουσικής κατακλύζοντας τα Επτάνησα και τις υπόλοιπες απελευθερωμένες πόλεις, κατάσταση που δεν άλλαξε μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα.¹

Όσον αφορά στην εκπαίδευση, καθορίστηκαν σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα ο τρόπος οργάνωσης, η διδασκαλία, οι στόχοι, οι παιδαγωγικές αρχές και η λειτουργία των σχολικών μονάδων.² Θεσμοθετήθηκε το *Νομικό Διάταγμα Περί Δημοτικών Σχολείων* το 1834 από τη Δύση, χωρίς να ανταποκρίνεται στα ελληνικά δεδομένα και δεν υπήρχε επίσημο εκπαιδευτικό πρόγραμμα σπουδών. Το μάθημα της μουσικής περιλαμβάνονταν στο νόμο αυτό χωρίς όμως να είναι υποχρεωτική η διδασκαλία του. Το 1830 εκδόθηκε από τον Ιωάννη Κοκκώνη ο «Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου»³, που ήταν το μόνο βοήθημα για τους δασκάλους, που αναφέρει το μάθημα του «άσματος και της ψαλτικής» χωρίς να περιλαμβάνεται στα διδασκόμενα. Προβληματική ήταν επίσης και η εκπαίδευση των δασκάλων λόγω των διαφορετικών και ελλιπών εκπαιδεύσεων. Όπως αναφέρει ο Σταύρου ο σκοπός της εκπαίδευσης τα πρώτα χρόνια δημιουργίας του ελληνικού κράτους ήταν η ηθική διάπλαση του χαρακτήρα των παιδιών μέσω της θρησκευτικής αγωγής.⁴

Η μουσική ως μάθημα διδάσκονταν σε ελάχιστα σχολεία ως αυτόνομο μάθημα κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του νέου κράτους. Οι δάσκαλοι αρχικά κατείχαν γνώσεις μόνο εκκλησιαστικής μουσικής. Τα δημοτικά τραγούδια κρίθηκαν ακατάλληλα για την

¹ Σταύρου Γιάννης. *Η διδασκαλία της Μουσικής στα Δημοτικά Σχολεία και Νηπιαγωγεία της Ελλάδας (1830-2007): Τεκμήρια Ιστορίας*. Αθήνα: Gutenberg, 2009, σσ.92-99.

² Σταύρου. Ο. π., σσ.92-99.

³ Ο «Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου» επανεκδόθηκε τρεις φορές μέχρι το 1864 και αφορά μια μέθοδο κατά την οποία οι καλύτεροι μαθητές, υπό την καθοδήγηση του δασκάλου, διδάσκουν τους υπόλοιπους μαθητές.

⁴ Σταύρου. Ο. π., σ.21-23.

εκπαίδευση λόγω των αντιλήψεων που επικρατούσαν στην κοινωνία οπότε δε χρησιμοποιήθηκαν για την διδασκαλία. Τα τραγούδια που θα έπρεπε να επιλέγονται⁵ σύμφωνα με τον Ι. Κοκκώνη θα έπρεπε να συνδέονται θεματικά με στιγμές της σχολικής ζωής των μαθητών.⁶

Τα μαθήματα μουσικής χωρίζονταν σε δύο βασικές κατηγορίες: την οργανική μουσική και τη φωνητική μουσική. Το μάθημα της φωνητικής μουσικής είχε θεωρητικό και πρακτικό χαρακτήρα. Το θεωρητικό μέρος περιλάμβανε γνώσεις θεωρίας και αρμονίας ενώ το πρακτικό μέρος ρυθμικό και μελωδικό σολφέζ και την εκμάθηση δίφωνων, τρίφωνων και τετράφωνων τραγουδιών.

Για τη διδασκαλία του μαθήματος υπήρχαν μόνο κάποια εγχειρίδια και συλλογές τραγουδιών. Στις εκδόσεις με συλλογές τραγουδιών δεν περιλαμβανόταν παρτιτούρα μέχρι το 1869 ενώ οι συνθέσεις περιορίζονταν στο δανεισμό ευρωπαϊκών μελωδιών με προσαρμογή ελληνικών στίχων ή σε ψαλμούς και εκκλησιαστικά άσματα. Η πρώτη προσπάθεια συστηματικής απόδοσης ελληνικών μουσικών όρων πραγματοποιείται από τον Νίκο Φλογαίτη στη «Συνοπτική Γραμματική ήτοι Στοιχειώδεις Αρχαί της Μουσικής μετά προσαρμογής εις την κιθάραν το 1830».⁷

Η πρώτη συλλογή με ευρωπαϊκή μουσική γραφή εκδόθηκε το 1869 από την Φιλεκπαιδευτική Εταιρία με τίτλο «Ασμάτια Παιδαγωγικά προς χρήσιν των Νηπιαγωγείων και των Δημοτικών Σχολείων, πιθανότατα σε γαλλικές μελωδίες, χωρίς να αναγράφονται οι δημιουργοί των τραγουδιών. Άλλη μία έκδοση με ευρωπαϊκές μελωδίες και ελληνικό στίχο πραγματοποιείται το 1876 από τον Ηλία Τανταλίδη ενώ η πρώτη προσπάθεια από Έλληνες μουσικούς εντοπίζεται στο «Ασμάτια Χριστιανικά προς χρήσιν των Ελληνόπαιδων» του Λέων Μελά το 1877.⁸

Όσον αφορά στην εκπαίδευση των δασκάλων, η διάρκεια των σπουδών ήταν τα δύο έτη στα Διδασκαλεία με απαραίτητη τη γνώση φωνητικής μουσικής και θα έπρεπε αν είναι δυνατόν να έχουν σωστή φωνή⁹. Σύμφωνα με το Πρόγραμμα του Διδασκαλείου,

⁵ Περισσότερα για τη θεματολογία των παιδαγωγικών τραγουδιών βλ. Διονυσίου Ζωή. Παιδαγωγικές και ιδεολογικές όψεις μιας συλλογής τραγουδιών του 19^{ου} αιώνα: Τα Νέα Παιδαγωγικά Άσματα του Ιούλιου Έννιγγ (1880-1890). Στο *Μουσικοπαιδαγωγικά* Τχ.14, Αθήνα: ΕΕΜΕ, 2016, σ.63.

⁶ Σταύρου. Ο. π., σ.22.

⁷ Ξανθοδάκης Χάρης. «Ελληνική Μουσική Ορολογία: Πρώιμη Ελληνική Απόδοση των Φωνητικών Τύπων» στο *Μουσικός Ελληνομνήμων*, τ. 15 Μάιος-Αύγουστος 2013.Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Μουσικών Σπουδών. σελ. 38

⁸ Σταύρου. Ο. π., σσ.73-75.

⁹ Το πρώτο Διδασκαλείο ιδρύεται στο Ναύπλιο το 1834 το οποίο από το επόμενο έτος εδρεύει στην Αθήνα και συνεχίζει τη λειτουργία του μέχρι το 1864.

το μάθημα της Φωνητικής Μουσικής προβλεπόταν από το 1835 και της Εκκλησιαστικής Μουσικής από το 1837, χωρίς να υπάρχουν όμως περισσότερα στοιχεία για την εκπαίδευση των παραπάνω μαθημάτων στα Διδασκαλεία. Ακόμη και το 1865 υπήρχε το πρόβλημα έλλειψης προσωπικού με αποτέλεσμα ακατάλληλες επιτροπές να εξετάζουν τους υποψήφιους δασκάλους. Μια προσπάθεια αντιμετώπισης του προβλήματος έγινε από το *Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* και την ίδρυση του Παιδαγωγείου¹⁰.

Άλλες κατηγορίες δασκάλων ήταν οι Γραμματοδιδάσκαλοι, χωρίς να γίνεται αναφορά σε τυχόν μουσικές γνώσεις και οι ιερωμένοι, οι οποίοι περιορίζονταν στην εμπειρική ψαλτική. Το 1878 επανιδρύθηκε το Διδασκαλείο στην Αθήνα, στο οποίο προβλεπόταν η διδασκαλία φωνητικής και οργανικής μουσικής χωρίς να διδάσκεται συστηματικά λόγω των αυξημένων ωρών που δόθηκαν σε μαθήματα όπως Αρχαία και Νέα Ελληνικά αλλά όσον αφορά η διδασκαλία των μουσικών μαθημάτων βελτιωνόταν με την ύπαρξη καθηγητών με καλύτερη κατάρτιση και την συγγραφή σχετικών βιβλίων.¹¹

Για τους διδάσκοντες των μουσικών μαθημάτων των Διδασκαλείων δεν ορίζονταν η επάρκεια γνώσεων για την διδασκαλία. Υπάρχουν περιπτώσεις πρόσληψης μουσικών προσωρινά ή το μάθημα διδασκόταν από απλούς δασκάλους. Κάποιες βασικές προϋποθέσεις φαίνεται να ορίζονται από το 1880.¹²

2.2. Η Συστηματοποίηση διδασκαλίας Ευρωπαϊκής Μουσικής

Τα Επτάνησα μονοπωλούσαν στην διδασκαλία ευρωπαϊκής μουσικής μέχρι το 1871 που οργανώνεται η διδασκαλία Ευρωπαϊκής μουσικής στην Αθήνα με την έλευση καθηγητών με Ευρωπαϊκές σπουδές και την ίδρυση εταιριών και συλλόγων με σκοπό τη διδασκαλία ευρωπαϊκής μουσικής. Τέτοια παραδείγματα είναι η Φιλαρμονική Εταιρία Ευτέρπη και ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος- ο οποίος περιλάμβανε το πρώτο αθηναϊκό ωδείο, το Ωδείο Αθηνών (1872)- όπως αναλυτικότερα θα δούμε παρακάτω. Η μουσική εκπαίδευση επήλθε στα χέρια ιδιωτών, με οικονομική ευχέρεια, για να καλύψει το κενό της δημόσιας εκπαίδευσης όσον αφορά στη διδασκαλία

¹⁰ Σταύρου. Ό. π., σσ.43-44.

¹¹ Ό. π., σσ.42-45.

¹² Ό. π., σσ.46-48.

μουσικής. Είναι μια περίοδος που μέσα από την ιδιωτική πρωτοβουλία ιδρύονται φορείς που παρέχουν «μεθοδικότερη διδασκαλία και πιο οργανωμένες γνώσεις». ¹³

Οι καθηγητές μουσικής που δίδασκαν στα ιδρύματα αυτά προέρχονταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία από την Ευρώπη, γεγονός που παρατηρείται και σε άλλους τομείς από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Οι περισσότεροι Βαυαροί ήρθαν ως στρατιωτικοί μουσικοί με την έλευση του Όθωνα και οι Ιταλοί είχαν εργαστεί αρχικά στα Επτάνησα. Ανάμεσά τους ήταν οι Ιταλοί Ραφαήλ Παριζίνης (-1875), Ερρίκος Σταγκαπιάνο, Γκιουζέπε Γουϊδα, Κ. Φαβρικέζι και οι Βαυαροί Γεώργιος Γαϊδεμβέργερ, Κρίστιαν Βέλκερ και Ιούλιος Έννιγγ.¹⁴ Υπήρξαν βέβαια και ελάχιστες περιπτώσεις Ελλήνων καθηγητών οι οποίοι σπούδασαν στην Ευρώπη όπως ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός¹⁵ και ο Δημήτριος Διγενής (1807-1880).¹⁶

Το περιεχόμενο των διδασκόμενων τραγουδιών επηρεάστηκε από τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης ενώ αργότερα διακρίνεται και το εθνικό στοιχείο αφού από το 1879 παρατηρείται η επίσημη πρόθεση της πολιτείας ενισχύοντας την εμφάνιση όλο και περισσότερων πατριωτικών τραγουδιών.¹⁷ Τέλος, παρατηρείται ότι ο όρος «φωνητική μουσική» αντικαθίσταται από την «ωδική», χωρίς να υπάρχει κάποια αλλαγή στο περιεχόμενο του μαθήματος.¹⁸

¹³ Μπαρμπάκη Μαρία. «Οι εκπαιδευτικοί στόχοι του μαθήματος της μουσικής στα σχολεία της Ελλάδας το 19^ο αιώνα» στο *Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Τάσεις στην Εκπαίδευση: Οι επιρροές τους στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*. Πρακτικά 5^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, 26-28 Σεπτεμβρίου 2014, Τόμος Α. Αθήνα: ΑΣΠΑΙΤΕ-ΕΕΜΑΠΕ, 2014, σσ.210-217 και Ρωμανού Καίτη. «Η έντεχνη μουσική. Η μουσική παιδεία του νέου ελληνισμού» στο *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμ., Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 4^{ος} τόμος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ.233-244.

¹⁴ Τα ονόματά τους παρουσιάζονται εξελληνισμένα στις πηγές αφού είχαν πολιτογραφηθεί Έλληνες όπως παρατηρεί η Μπαρμπάκη. Μπαρμπάκη Μαρία. *Οι πρώτοι μουσικοί σύλλογοι της Αθήνας και του Πειραιά και η συμβολή τους στη μουσική παιδεία (1871-1909)*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009, σσ.176-180.

¹⁵ Αλέξανδρος Κατακουζηνός (1824-1892), ίδρυση και διηύθυνε την πολυφωνική χορωδία του ανακτορικού ναού το 1870 και δίδαξε στο Αρσάκειο και το Ωδείο Αθηνών. Ρωμανού Καίτη. Ο. π., σσ.233-244.

¹⁶ Ξανθουδάκης Χάρης. «Το χρονικό της Έντεχνης Νεοελληνικής Μουσικής» στο *Αντίς για όνειρο*. Αθήνα: Πολιτιστική Ολυμπιάδα Ένωση Ελλήνων Μουσουργών, 2004, σσ.24-25.

¹⁷ Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Κυριακούλης Διονύσιος-Ιωάννης. *Η μουσική ως παράγοντας διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης και ταυτότητας στην Ελληνική εκπαίδευση κατά το διάστημα 1870-1940*. Διπλωματική εργασία. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, ΠΜΣ Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και νέες τεχνολογίες, 2014.

¹⁸ Σταύρου. Ο. π., σσ.23-24.

2.3. Οι αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα τη δεκαετία του 1880

Οι πρώτες προσπάθειες για σύνταξη προγραμμάτων σπουδών έγιναν το 1881¹⁹ και το 1890²⁰. Το 1880 καταργήθηκε η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος και καθιερώθηκε η Συνδιδασκτική²¹ και το 1881 ορίστηκε η διδασκαλία φωνητικής μουσικής για τις τέσσερις τάξεις του Δημοτικού ως δύο ώρες εβδομαδιαίως, με εξαίρεση την Β' τάξη στην οποία δεν προβλεπόταν καμία ώρα. Το 1890 συντάχθηκε το «Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού Σχολείου των αγένων κατά τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια» από τον Γενικό Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων και παιδαγωγό Χ. Παπαμάρκου. Στις έξι πλέον τάξεις του Δημοτικού Σχολείου, το μάθημα της Ωδικής διδασκόταν τρεις ώρες σε κάθε τάξη. Είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζεται αναλυτικά πρόγραμμα για την κάθε τάξη ωδικής του Δημοτικού Σχολείου.²² Είναι μία περίοδος που με τη ακμή του κωμειδύλλιου εμφανίζονται και οι πρώτες προσπάθειες καταγραφής του δημοτικού τραγουδιού ενώ προκύπτουν και τα ζητήματα της Εθνικής Μουσικής Σχολής σε μία προσπάθεια ανεύρεσης σύνδεσης των νεοελλήνων με την αρχαία Ελλάδα.²³

Οι πρώτες εκδόσεις που περιλάμβαναν δημοτικά τραγούδια με παρασημαντική εκδόθηκαν το 1881 και 1882 αντίστοιχα, η «Συλλογή Εθνικών Ασμάτων» του Αντωνίου Σιγάλα με 400 ελληνικά λαϊκά τραγούδια (δημοτικά, βυζαντινούς ύμνους, θρησκευτικά και πατριωτικά τραγούδια, όπως και λαϊκά τραγούδια από την Κρήτη, τα Ιόνια νησιά κ.α.)²⁴ και η «Μούσα» του Ιωάννη Σακελλαρίδη (1882).²⁵

Τέλος, με την ανάπτυξη του κινήματος του δημοτικισμού και την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910 «συνέβαλαν στην καλλιέργεια αμφισβήτησης και στην αναζήτηση διεξόδου στο πλαίσιο της γενικότερης διαμάχης με στόχο την αστικοδημοκρατική μεταρρύθμιση» όπως παρατηρεί ο Σταύρου. Το 1912 ο Εκπαιδευτικός Όμιλος οριοθέτησε τον ρόλο της Ωδικής στην εκμάθηση, κυρίως,

¹⁹ Το πρώτο ανεπίσημο πρόγραμμα για το δημοτικό σχολείο που συνέταξε ο Δημήτρης Πετρίδης *Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*.

²⁰ Το πρόγραμμα σπουδών του 1890 συνέταξε ο Χ. Παπαμάρκου με τίτλο *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού Σχολείου των αγένων κατά τα εκπαιδευτικά Νομοσχέδια*.

²¹ Μέθοδος κατάλληλη για μικρό αριθμό μαθητών όπου ο δάσκαλος διδάσκει απ' ευθείας τους μαθητές.

²² Βλ. *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού Σχολείου των αγένων κατά τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια* [Τεκμήριο ν.49] στο Σταύρου, Ό. π., σσ.196-200.

²³ Σταύρου, Ό. π., σσ.92-99.

²⁴ Διονυσίου Ζωή. Ό. π., σ.65.

²⁵ Βλ. σ.44 της παρούσας εργασίας.

τραγουδιών τα οποία χρησίμευαν για να εκφράσουν συναισθήματα. Οι δημοτικιστές αντιμετώπιζαν τη μουσική στην εκπαίδευση ως μέσο για να ομορφύνουμε και να καλλιεργήσουμε την ψυχή και τα δημοτικά τραγούδια ως ζώσα λαϊκή δημιουργία.²⁶

Τα επίσημα προγράμματα συντάχθηκαν το 1894 από τον Χ. Παπαμάρκου και καθιερώθηκε ο όρος *Ωδική* για το μάθημα της μουσικής όπου πλέον περιορίστηκε στην διδασκαλία τραγουδιών, με την *Ωδική* να διδάσκεται τρεις ώρες την εβδομάδα σε κάθε μία από τις τέσσερις τάξεις του σχολείου. Το μάθημα περιοριζόταν στην συμμετοχή των μαθητών στις σχολικές γιορτές. Θεματολογία των τραγουδιών συνέχιζε να είναι η θρησκεία, η φύση και η πατρίδα. Μετά την ήττα της Ελλάδας στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897 άρχισαν να εμφανίζονται περισσότερα πατριωτικά τραγούδια.²⁷

Παρά την γενικότερη άποψη για τα οφέλη της διδασκαλίας της μουσικής στα σχολεία, δεν είναι σαφές ότι τα μαθήματα παραδίδονταν όπως όριζε το πρόγραμμα των Δημοτικών Σχολείων. Φαίνεται ότι η διδασκαλία περιοριζόταν σε μαθήματα όπως ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Ίδια κατάσταση φαίνεται να επικρατούσε στα σχολεία που δίδασκαν δασκάλες που αποφοιτούσαν από το Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας και Γραμματοδιδάσκαλοι οι οποίοι είχαν ακόμα πιο ελλιπή μόρφωση ενώ στάσιμο φαίνεται και το επίπεδο των καθηγητών στα Διδασκαλεία λόγω της ανεπάρκειας παιδαγωγικών γνώσεων και του προσανατολισμού στην ευρωπαϊκή μουσική.²⁸

3. Εκπαιδευτικά Ιδρύματα κατά το 19ο αιώνα

Στόχος των μαθημάτων της εποχής ήταν η ηθική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα προστίθεται και ο εθνικός στόχος. Και οι τρεις στόχοι συνδέονταν μεταξύ τους αφού και η έκφραση των «εθνικών συναισθημάτων» γινόταν μέσα από την αγάπη προς την πατρίδα με ηθικά και χριστιανικά χαρακτηριστικά. Τα βασικά μαθήματα ήταν η γυμναστική και η μουσική στην αρχαία Ελλάδα. Όπως τονίζει η Μπαρμπάκη η έμφαση που έχει δοθεί στην ηθική διάσταση της διδασκαλίας της Μουσικής είναι μία ιδεολογική τάση η οποία συνδέει την αρχαία Ελλάδα κατά τη

²⁶ Σταύρου. Ό. π., σ.93-99.

²⁷ Ό. π., σ.26.

²⁸ Ό. π., σ.93-99.

διαμόρφωση του ελληνικού κράτους σε μια προσπάθεια διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας.²⁹

Μετά την εξαθλίωση από την Ελληνική Επανάσταση υπήρχαν πολλά ορφανά και εγκαταλελειμμένα παιδιά καθώς και πολλές ασθένειες. Για την ενσωμάτωση των νέων αυτών ιδρύονται ορφανοτροφεία και σχολές απόρων παιδών με στόχο την εκμάθηση πρακτικών γνώσεων και ενός βιοποριστικού επαγγέλματος. Ήδη από το 1860 ιδρύονται ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία σχολές απόρων παιδών και εργαστήρια απόρων γυναικών. Οργανώνονται πολίτες υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων και σε ένα γενικότερο κλίμα φιλανθρωπίας λόγω της επιρροής από την Ευρώπη και της πολιτικής οικονομίας, δημιουργούνται ιδρύματα που χρηματοδοτούνται από την εργασία των ίδιων των τροφίμων. Έτσι ιδρύονται ορφανοτροφεία και άσυλα απόρων παιδών, στα οποία ο ρόλος του διοικητικού συμβουλίου περιορίζεται στη σύναψη συμβολαίων με τεχνίτες της πόλης και στην επίβλεψη της εσωτερικής ζωής των τροφίμων. Τα παιδιά διδάσκονταν μια χειρωνακτική εργασία και εντάσσονταν στην κοινωνία ενώ παράλληλα εξασφαλίζουν τα έξοδα διαβίωσής τους. Η φιλανθρωπία δεν αφορά μόνο στον χριστιανισμό αλλά και στο κοινωνικό συμφέρον με κύριο στόχο την πρόληψη, την οργάνωση και τον έλεγχο των βοηθημάτων για την επίτευξη του έργου που έχουν αναλάβει οι φιλανθρωπικές εταιρίες.³⁰

Το πρώτο ορφανοτροφείο ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Καποδίστρια κατά την θητεία της κυβερνήσεώς του και σκοπό είχε την παροχή γνώσεων αλλά και την ηθική, εθνική και χριστιανική διαπαιδαγώγηση. Σε αυτά τα ιδρύματα το μάθημα της μουσικής έπαιζε μεγάλο ρόλο αφού μπορούσε να διαπαιδαγωγήσει σύμφωνα με τους στόχους τους μαθητές αλλά και να τους προσφέρει ένα επάγγελμα που θα εξασφάλιζε τα προς το ζην.³¹

Οι παραπάνω στόχοι μόρφωσης του λαού δεν εμφανίζονται μόνο σε εκπαιδευτικά ιδρύματα αλλά βρίσκονται ανάμεσα στους στόχους διάφορων μουσικών συλλόγων. Κατά την δεκαετία του 1870, η Ελλάδα διανύει μια περίοδο ανάπτυξης και προόδου στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική. Με την εισροή κεφαλαίου κατά την διακυβέρνηση Χαρίλαου Τρικούπη, άλλαξε σημαντικά η εικόνα των αστικών κέντρων

²⁹ Μπαρμπάκη. *Οι εκπαιδευτικοί....*, σσ.211-212.

³⁰ Θεοδώρου Βάσω. «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875» στο *Μνήμων*. Τόμος 14^{ος}. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1992, σσ.71-90.

³¹ Μπαρμπάκη. *Οι εκπαιδευτικοί....*, σ.214.

και κυρίως της πρωτεύουσας. Μεγάλο μέρος των χρημάτων χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση και συντήρηση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συμπεριλαμβανομένων και μουσικών οργανισμών. Με την αλλαγή του Συντάγματος που αφορά διευκολύνσεις ιδρύσεων συλλόγων το 1864, ιδρύονταν δεκάδες σύλλογοι κάθε χρόνο. Κατά την επόμενη δεκαετία ακολουθεί μια περίοδος στασιμότητας άλλοι σύλλογοι διαλύονται και άλλοι αντιμετωπίζουν προβλήματα. Οι περισσότεροι σύλλογοι ήταν επιστημονικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα ενώ πολλοί από αυτούς είχαν μουσικές δραστηριότητες.³²

Ήταν τόσο σημαντική η θέση των συλλόγων στη ζωή των πόλεων που τα προεδρία των αναγνωρισμένων συλλόγων προβλεπόταν συγκεκριμένη κερκίδα του Παναθηναϊκού Σταδίου. Εντοπίζεται και ο όρος «συλλογομανία», ενώ δε λείπουν σκωπτικά σχόλια σε σχέση με τους συλλόγους αφού πολλοί ιδρυτές συλλόγων επεδίωκαν με αυτό τον τρόπο τις ηγετικές βλέψεις τους. Το φαινόμενο της «συλλογομανίας» είχε ήδη κατακτήσει την ευρωπαϊκή κοινωνία από τις δεκαετίες 1820 και 1830.³³

Κύριος σκοπός των συλλόγων ήταν η δημόσια εκτέλεση μουσικής. Η εκμάθηση της μουσικής σημειογραφίας δεν ήταν πρωταρχικός σκοπός αλλά μέσο για την καλύτερη επιτυχία των εκδηλώσεων αυτών. Έτσι λοιπόν έχουμε δύο κατηγορίες που απάρτιζαν τα μέλη των συλλόγων. Η πρώτη κατηγορία αφορά τους ερασιτέχνες- όρος που κατά το 19^ο αιώνα σήμαινε τον εραστή της τέχνης και όχι όπως εννοούμε σήμερα τον μη επαγγελματία, αφού διαχωρισμός σε επαγγελματία και ερασιτέχνη γινόταν στο επίπεδο επαγγελματικής ενασχόλησης και όχι με αξιολογικό χαρακτήρα. Πολλοί από τους ερασιτέχνες ήταν και μέλη της εταιρίας, οι οποίοι προέρχονταν από τα ανώτερα και μεσαία στρώματα της αστικής τάξης και ήταν συνήθως δεξιοτέχνες μουσικών οργάνων ή τραγουδιού και υπήρχαν περιπτώσεις που λάμβαναν μικρή αμοιβή για τη συμμετοχή τους. Η δεύτερη κατηγορία αφορά μέλη κατώτερης κοινωνικής τάξης που συμμετείχαν σε χορωδίες και ορχήστρες πνευστών, μαθητές του μουσικού σχολείου του συλλόγου που έπρεπε να υπακούν σε μια σειρά κανονισμών και υποχρεώσεων σε σχέση με τις δημόσιες εμφανίσεις, τις στολές και τα μουσικά όργανα.³⁴

Όσον αφορά τη διοίκηση των σωματείων αποτελούταν από μέλη με μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος, επιφανών πολιτών και πολιτικών, ακόμα κι αν τα μέλη του συλλόγου

³² Ο. π., σσ.25-74.

³³ Ο. π., σσ.72-76.

³⁴ Ο. π., σσ.144-146.

προέρχονταν από τα λαϊκά στρώματα, ενώ δεν έλειπε και η ενασχόληση των παραπάνω προσώπων σε περισσότερους από έναν συλλόγους. Πολλοί ήταν αυτοί που στήριξαν τους συλλόγους οικονομικά, ιδιαίτερα οι Έλληνες της διασποράς. Για την επίτευξη του στόχου, την πρακτικής άσκησης σε μια βιοποριστική τέχνη, καταλληλότερη κρίθηκε η χορωδιακή μουσική και η δημιουργία μπάντας.³⁵

Πρώτη εταιρία που ιδρύθηκε ήταν η Φιλαρμονική Εταιρία «Ευτέρπη» ενώ λίγους μήνες αργότερα ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος. Το 1874 ιδρύεται ο πρώτος χρονολογικά αθηναϊκός σύλλογος, για την καλλιέργεια και διάδοση της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής, ο Εκκλησιαστικός Μουσικός Σύλλογος. Ενδιαφέρον ότι οι Ηλίας Τανταλίδης, Γρηγόριος Παππαδόπουλος και Γεώργιος Νάζος σε άρθρα τους, όπως επισημαίνει η Μαρία Μπαρμπάκη, προτείνουν την σπουδή της «ευρωπαϊκής μουσικής από γνώστες της ελληνικής και το αντίστροφο», αρχές οι οποίες πρέπει να εισαχθούν στα δημοτικά σχολεία.³⁶

4. Η μουσική εκπαίδευση των γυναικών το 19ο αιώνα

Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην αντίληψη της κοινωνικής τάξης κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αφορά την γυναικεία εκπαίδευση. Ως στοιχείο μόρφωσης των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ήταν η εκμάθηση Γαλλικών, Ιχνογραφίας, Καλλιγραφίας, Μουσικής και Πιάνου χωρίς όμως να παρεκκλίνουν από τον στόχο της εποχής που αφορά την ηθική θρησκευτική και εθνική μόρφωση. Σύμφωνα με την Μπαρμπάκη ανάγκη της πατρίδας ήταν οι γυναίκες να προετοιμάζονται για σωστές μητέρες και σύζυγοι, οι οποίες με την κατάλληλη εκπαίδευση θα διαμορφώσουν τους μελλοντικούς πολίτες. Καίρια θέση στην διαπαιδαγώγηση αυτή έχουν τα εθνικά τραγούδια.³⁷

Συνεπώς, τα προγράμματα μαθημάτων ανάμεσα στα δύο φύλα ήταν διαφοροποιημένα. Ο αριθμός των μαθητριών ήταν πολύ μικρότερος σε σχέση με των μαθητών και η δυνατότητα γυναικείας εκπαίδευσης στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Όσον αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών, με πολύ

³⁵ Ο. π., σσ.92-96.

³⁶ Βέβαια δεν έλλειψαν και όσοι ήταν αντίθετοι με αυτή την άποψη βλ. Μπαρμπάκη. *Οι πρώτοι μουσικοί...*, σσ.170-171.

³⁷ Σταύρου. Ο. π., σ.93-99.

μικρό ποσοστό να ακολουθεί κάποιο επάγγελμα, καταλληλότερο θεωρούνταν αυτό της δασκάλας. Από τις εκδοχές του επαγγέλματος αυτού μια γυναίκα μπορεί να ειδικευόταν ως δασκάλα εργοχείρων, γυμναστικής, μουσικής ή παιδαγωγός σε εύπορες οικογένειες. το μόνο αποδεκτό μουσικό επάγγελμα ήταν της δασκάλα μουσικής αφού της μουσικού ή της τραγουδίστριας δεν πρέσβευε τα ήθη της εποχής.³⁸

Για την εκπαίδευση των διδασκαλισσών ανέλαβε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, με το πρώτο Παρθεναγωγείο Θηλέων το 1837, με αρχικά διετή εκπαίδευση, αργότερα τετραετή και τελικά πενταετή. Το μάθημα της ωδικής σταθεροποιήθηκε στις δύο ώρες εβδομαδιαίως ενώ η δυνατότητα εκμάθησης οργανικής μουσικής γινόταν με την επιβολή επιπλέον διδάκτρων.³⁹

5. Ο Ιούλιος Έννιγγ

5.1. Βιογραφικά στοιχεία

Ο Ιούλιος Έννιγγ (ή Ένιγκ, Julius Henning, 1810-1895) γεννήθηκε στο Bahn της Πομμερανίας (Πρωσίας)⁴⁰ και σπούδασε στο Βερολίνο. Ήρθε στην Ελλάδα το 1833 με τη συνοδεία του Όθωνα. Τα πέντε πρώτα χρόνια παραμονής του στην Ελλάδα υπηρέτησε στο πυροβολικό του στρατού⁴¹ και διετέλεσε γραμματέας των ανακτόρων⁴², περίπου το 1840 διετέλεσε δασονόμος⁴³. Σύμφωνα με τον Σπύρο Μοτσενίγο από την περίοδο 1843-1855 δίδασκε ως παιδαγωγός στην Αθήνα, χωρίς να υπάρχει κάποια άλλη πληροφορία να το επιβεβαιώνει, εκτός των ετών 1851-1855 όπου δραστηριοποιείται στη Σύρο διδάσκοντας φωνητική μουσική, πιάνο και γυμναστική σε μαθήματα κατ' οίκον και διάφορα εκπαιδευτήρια.⁴⁴ Με τη γυναίκα του, Υδραία στην

³⁸ Μπαρμπάκη. *Οι εκπαιδευτικοί...*, σ.214.

³⁹ Σταύρου. *Ο. π.*, σσ.50-52.

⁴⁰ Το Bahn (ή Banie) σήμερα είναι ένα χωριό 2000 κατοίκων που ανήκει στην Πολωνία.

⁴¹ Μοτσενίγος Σπύρος. *Νεοελληνική Μουσική. Συμβολή εις την ιστορίαν της*. Αθήνα: χ. έ., 1958, σ. 310.

⁴² Χρυσάφης Ι.Ε.. *Οι Δεύτεροι Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις (1870), Η διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και τα δεύτερα Ολύμπια (1870)*. Στο Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, επιμ. Γεώργιος Δροσίνης. τ.4, έτος ΔΙ. Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, 1925, σσ.261-276.

⁴³ Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ., Συλλογή Βλαχογιάννη, Σειρά#001- Κατάλογος Α' Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη, Υποσειρά #005- Ιδιωτικά Συλλογαί, Φάκελος #216- Μικράι ιδιωτικά συλλογαί, Ένιγκ, σ.1 λήψη 13.

⁴⁴ Βικέλας Δημήτριος. *Η ζωή μου. Παιδικά Αναμνήσεις- Νεανικοί Χρόνοι*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1908, σσ.116-120.

καταγωγή, απέκτησαν μια κόρη τη Λουΐζα Έννιγγ⁴⁵ η οποία γεννήθηκε το 1854 στη Σύρο⁴⁶.

Με την επιστροφή του Έννιγγ από τη Σύρο έχουμε και μια πιο σαφή εικόνα της διδακτικής του πορείας αφού συστηματικά πλέον δίδασκε κυρίως φωνητική μουσική σε Συλλόγους και Εκπαιδευτήρια. Πιο συγκεκριμένα, στο Ελληνικό Εκπαιδευτήριο (1855-1858 και 1867-1878)⁴⁷, την Φιλεκπαιδευτική Εταιρία (1870-1871 και 1891-1892)⁴⁸, τη Φιλαρμονική Εταιρία «Ευτέρπη» (1871-1875)⁴⁹, το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο (1872-1879), το Παιδαγωγείο (1875-1878)⁵⁰ και το Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» (1878, 1880-1882).⁵¹

Εκτός από την διδασκαλία όμως για την επόμενη δεκαετία (1855-1867) υπήρξε υπάλληλος του Αυλαρχείου⁵². Ενώ διετέλεσε υπεύθυνος γυμναστικών αγώνων των Ολυμπίων το 1870⁵³ στη θέση του γυμνασιάρχου, με καθήκοντα την καταγραφή των αθλητών και την εκγύμνασή τους πριν τους αγώνες.⁵⁴

Η προσφορά του στη μουσική διδασκαλία όπως θα δούμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια ήταν μεγάλη και καρποφόρησε δύο εκδόσεις το «Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής» που εκδόθηκε το 1875 και τα δέκα τεύχη «Νέα Άσματα Παιδαγωγικά» που εκδόθηκαν από το 1880-1890, ενώ επιμελήθηκε διάφορες συλλογές θρησκευτικών τραγουδιών.

⁴⁵ Με την επιστροφή τους στην Αθήνα η κατοικία της οικογένειας Έννιγγ βρισκόταν επί της οδού Αδριανουπόλεως. Η Λουΐζα Έννιγγ το 1872 είναι η πρώτη μαθήτρια που εγγράφεται στο μαθητολόγιο θηλέων του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου.

⁴⁶ Βικέλας. Ο. π., σσ.2-3.

⁴⁷ Παχιστή Μαρία. *Ωδείον Αθηνών (1871-1873): τα περί της ιδρύσεώς του μέσα από τις αρχειακές πηγές του*. Διπλωματική εργασία. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2016, σ.127.

⁴⁸ *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας του έτους 1871 [...]*, στο Γιάννης Σταύρου. *Η διδασκαλία της Μουσικής στα Δημοτικά Σχολεία και Νηπιαγωγεία της Ελλάδας (1830-2007): Τεκμήρια Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, 2009, σ.167 και Χρυσάφης Ι.Ε. Ο. π., σσ.261-276.

⁴⁹ Συναδινός Θεόδωρος *Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής 1824-1919*. Αθήνα: Τύποις 'Τύπου', 1919, σ.126 και Μοτσενίγος. [...] Ο. π., σ.310.

⁵⁰ Σταύρου, [...] Ο. π., σ.44.

⁵¹ Βοβολίνης Κωνσταντίνος. *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Αθήνα, 1951. Σελ. 111 Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το δέκατον πέμπτον έτος γενομένων*. Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1881. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το ΙΒ' και ΙΓ' έτος γενομένων*. Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1878. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το ΙΣΤ' και ΙΖ' γενομένων (1880-1882)*. Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1883.

⁵² Μοτσενίγος. [...] Ο. π., σ.310.

⁵³ Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ., Συλλογή Βλαχογιάννη, Σειρά#001- Κατάλογος Α' Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη, Υποσειρά #005- Ιδιωτικά Συλλογαί, Φάκελος #216- Μικραί ιδιωτικά συλλογαί, Ένιγγ, σ.59, Λήψη 1163.

⁵⁴ Χρυσάφης Ι.Ε.. [...] Ο. π., σσ.261-276.

Πίνακας 1 Χρονολόγιο της ζωής και της διδασκαλίας του Ιούλιου Έννιγγ

Χρονολογία	Τόπος	Ιδιότητα	Φορέας
1810 Γέννηση	Bahn Πομμερανίας		
	Βερολίνο	Σπουδές	
1833-1838	Αθήνα	Πυροβολικό Στρατού και γραμματέας των ανακτόρων του Όθωνα	
1840 (περίπου)	Αθήνα	Δασονόμος ⁵⁵	
1843-1855	Αθήνα	Παιδαγωγός	
1851-[1854]	Σύρος	Μαθήματα κατ'οίκον	
1854 Γέννηση Λουΐζας Έννιγγ	Σύρος		
1853-1854	Σύρος	Διδασκαλία Μουσικής	Λύκειο Ευαγγελίδη
1855-1858	Αθήνα	Διδασκαλία Μουσικής	Ελληνικό Εκπαιδευτήριο
1855-1867	Αθήνα	Υπάλληλος Αυλαρχείου	
1867-1870	Αθήνα	Διδασκαλία Μουσικής	Ελληνικό Εκπαιδευτήριο
1870	Αθήνα	Γυμνασίαρχος Ολυμπίων	
1870-	Αθήνα	Διδασκαλία Μουσικής	Φιλεκπαιδευτική Εταιρία- Αρσάκειο
1871-1875	Αθήνα	Διδασκαλία Μουσικής	Φιλαρμονική Εταιρία «Ευτέρπη»

⁵⁵ Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ., Συλλογή Βλαχογιάννη, Σειρά#001- Κατάλογος Α΄ Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη, Υποσειρά #005- Ιδιωτικά Συλλογαί, Φάκελος #216- Μικράι ιδιωτικά συλλογαί, Ένιγκ, σ.59, Λήψη 1163.

1871	Αθήνα	Ιδρυτικό Μέλος και Γραμματέας της επιτροπής επί της παιδαγωγικής μουσικής	Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος
1872-1879	Αθήνα	Επιμελητής και Καθηγητής Φωνητικής	Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος
1875-1878	Αθήνα	Διδασκαλία Μουσικής	Παιδαγωγείο
1878-1882	Αθήνα	Διδασκαλία Μουσικής	Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»
1880	Κωνσταντινο ύπολη	Επίτιμο μέλος	Μουσικός Σύλλογος «Ορφεύς»
1891-1892	Αθήνα	Καθηγητής Φωνητικής	Φιλεκπαιδευτική Εταιρία
† 1895			

5.2. Οι συνεργασίες του με τους μουσικούς συλλόγους και μουσικούς φορείς

5.2.1. Λύκειο Ευαγγελίδη

Το Ελληνικό Λύκειο Ευαγγελίδη ιδρύθηκε από τον Χρήστο Ευαγγελίδη ο οποίος σπούδασε στην Παιδαγωγική Ακαδημία της Νέας Υόρκης. Λειτούργησε για τα έτη 1842-1857.⁵⁶ Όπως αναφέρει η Στέλλα Κουρμπανά, στο πρόγραμμα του *Λυκείου Ευαγγελίδη* το μάθημα της μουσικής διδασκόταν από τον Ιούλιο Έννιγγ τρεις φορές την εβδομάδα ενώ δίδασκε μουσική και κατ' οίκον όπως αναγράφει ο Δημήτριος Βικέλας. Τον Φεβρουάριο του 1851 ο Ιούλιος Έννιγγ έγραψε τη μουσική για την τραγωδία του Ρακίνα «*Εσθήρ*», η οποία ανέβηκε από μαθητές του *Λυκείου Ευαγγελίδη* στη Σύρο. Η

⁵⁶ Ζαχαράκης Νικόλαος. *Η βασική εκπαίδευση στο Δήμο Ερμούπολης: Τα δημοσυντήρητα αλληλοδιδασκτικά σχολεία (1829-1862)*. Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009, σσ.49,150.

μετάφραση του έργου ήταν του μαθητή του Λυκείου Δημήτριου Βικέλα και η διδασκαλία του Ιούλιου Έννιγγ.⁵⁷

5.2.2. Ελληνικό Εκπαιδευτήριο

Το «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» ιδρύθηκε το 1849 Γρηγόριο Γ. Παπαδόπουλο ο οποίος ανέλαβε και χρέη διευθυντή. Συνιδρυτές του εκπαιδευτηρίου ήταν οι Στέφανος Κουμανούδης, Ιωάννης Καραγιαννάκης, Ερρίκος Δερού, Ιωάννης Παππαδάκης και Σταύρος Σταθόπουλος. Ο Ιούλιος Έννιγγ δίδαξε μουσική στο Ελληνικό Εκπαιδευτήριο για τα έτη 1855-1858 και 1867-1870. Πιο συγκεκριμένα, το μάθημα φωνητικής μουσικής ανέλαβε τα έτη 1852-1855 ο Ροτολίνης, τα έτη 1855-1857 ο Ιούλιος Έννιγγ, για το έτος 1857-1858 μοιράστηκαν ο Ιούλιος Έννιγγ με τον Α. Μαρκέτη και τα έτη 1858-1860 ανέλαβε ο Φρ. Στήβενς.⁵⁸ Το 1860 το «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» συγχωνεύτηκε με το «Λύκειο Βάφα». Τα μαθήματα φωνητικής ανέλαβε ξανά ο Ιούλιος Έννιγγ την περίοδο 1867-1870 μαζί με μαθήματα κλειδοκύμβαλου και φλάουτου. Το 1870 ήταν η τελευταία χρονιά που λειτούργησε το «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» λόγω οικονομικών δυσκολιών.⁵⁹

5.2.3. Φιλεκπαιδευτική Εταιρία «Αρσάκειο»

Πρώτος οραματιστής για την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας ήταν ο εκπαιδευτικός και παιδαγωγός Ιωάννης Κοκκώνης. Το όραμα αυτό πραγματοποιήθηκε το 1836 μαζί με τον εκπαιδευτικό και λόγιο Γεώργιο Γεννάδιο, τον πρώτο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Μισαήλ Αποστολίδη και άλλες επιφανείς προσωπικότητες.

⁵⁷ Κουρμπανά Στέλλα. *Η μουσική εκπαίδευση στην Ερμούπολη τον 19^ο αιώνα*. Αδημοσίευτη εργασία παρουσιασμένη στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών της κατεύθυνσης Μουσικολογίας, ειδίκευσης στη Νεοελληνική Μουσική. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο- Τμήμα Μουσικών Σπουδών, 2014, σ.4. και Βικέλας. Ό. π., σσ.130-133.

⁵⁸ Παχιστή. Ό. π., σ.127.

⁵⁹ Παπαδόπουλος Γ.Γ. «Λόγος περί του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου», στο *Έκθεσις περί του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου κατά το σχολικόν έτος 1859-1860*. Αθήνα: τύποις Π. Α. Σακελλαρίου, 1860, 3-15 και Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω. «Το ελληνικό εκπαιδευτήριο του Γρ. Γ. Παπαδόπουλου», στο *Αρχαιολογία* 25, Δεκέμβριος 1987, σσ.46-53.

Σκοπός της Εταιρείας ήταν «η πρόοδος των Δημοτικών Σχολείων και η στοιχειώδης εκπαίδευσις του λαού». Ένα χρόνο αργότερα ιδρύεται το *Σχολείο των Κορασίων* της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και οργανώθηκε σε επίπεδα: το Κατώτερο Σχολείο (Πρότυπο) για κορίτσια 6-14 ετών, ώστε να διδαχθούν αμισθί τα καθορισμένα στα Δημοτικά Σχολεία μαθήματα και χειροτεχνήματα και το Ανώτερο (Διδασκαλισσών) Σχολείο, που αποφοιτούσαν ως διδασκάλισσες μετά από εξετάσεις ενώπιον επιτροπής του Κρατικού Διδασκαλείου.⁶⁰ Το 1850 μετά τη δωρεά του γιατρού, λόγιου και πολιτικού Απόστολου Αρσάκη τα Σχολεία της ονομάζονται πλέον Αρσάκεια. Δέκα χρόνια αργότερα το «Αρσάκειο Ανώτερο Σχολείο» ανακηρύσσεται ισότιμο μετά κρατικά και οι απόφοιτες δασκάλες αναλαμβάνουν να διδάξουν σε σχολεία σε διάφορες περιοχές του μείζονος Ελληνισμού.⁶¹

Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία από το 1842 περιλάμβανε στο πρόγραμμα το μάθημα της Ωδικής και η εκμάθηση οργανικής μουσικής γινόταν με την επιβολή επιπλέον διδασκάλων.⁶²

Ο Έννιγγ ήταν μέλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1869. Δίδαξε τουλάχιστον για τα έτη 1870-1871 ως δάσκαλος μουσικής και γυμναστικής.⁶³ Από τα πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας προκύπτει ότι το σχολικό έτος 1891-1892 ο Έννιγγ ήταν πλέον καθηγητής ωδικής του εσωτερικού Προτύπου και σε όλες τις τάξεις του εξωτερικού Αρσάκειου και η Αργυρή Παππά διδάσκαλος της Ωδικής, η Πηνελόπη Γκιούρτη επιμελήτρια του Αρσάκειου και διδασκάλισσα επί των ασκήσεων του κλειδοκυμβάλου ενώ αναφέρονται άλλες δέκα βοηθοί του μαθήματος ωδικής.⁶⁴ Το μάθημα της ωδικής διδασκόταν για δύο ώρες την εβδομάδα σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, Πρότυπο και Διδασκαλισσών.⁶⁵

⁶⁰ Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1871 [...], στο Γιάννης Σταύρου. *Ο. π.*, σ.167.

⁶¹ <https://history.arsakeio.gr/index.php/2018-07-13-09-45-07/16-stathmoi> ανάκτηση από 26/02/2019

⁶² βλ. Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1871 [...], *Ο. π.*, σ. 15 Σταύρου.

⁶³ Πρακτικά της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1886-1887. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1887, κατάλογος Α'.

⁶⁴ Πρακτικά [...] 1886-1887. *Ο. π.*, σσ.58-60.

⁶⁵ Πρακτικά [...] 1886-1887. *Ο. π.*, σσ.43-54.

5.2.4. Φιλαρμονική Εταιρία «Ευτέρπη»

Το 1870 ιδρύεται Φιλαρμονική Εταιρία «Ευτέρπη», με σκοπό την «προαγωγή του μουσικού αισθήματος, ιδιαιτέρως δε τη σπουδή και εκτέλεση μουσικών συνθεμάτων και τη διδασκαλία μουσικής».⁶⁶ Ιδρυτικά μέλη ήταν ο Ραφαήλ Παριζίνης (διευθυντής), Νικόλαος Χαλικιόπουλος- Μάντζαρος, Ιω. Μωλάς (πρόεδρος) Τιμολέων Φιλήμων και Άγγελος Βλάχος και ο Ιούλιος Έννιγγ. Η «Ευτέρπη» προσέφερε στους μαθητές διδασκαλία θεωρίας, σολφέζ, αρμονίας, σύνθεσης, εκκλησιαστικής μουσικής, βιολί, πιάνο και πνευστά όργανα.⁶⁷ Η Ευτέρπη δεχόταν μαθητές και από τα δύο φύλα χωρίς καμία διάκριση κάτι που ήταν πολύ πρωτοποριακό για την εποχή. Η διδασκαλία την φωνητικής μουσικής ήταν μία ώρα την εβδομάδα και η διάρκεια για την ολοκλήρωση των σπουδών ήταν τα τρία χρόνια, ενώ στο κανονισμό της Ευτέρπης αναφέρεται και η δυνατότητα λήψης πτυχίου μουσικοδιδασκάλου.⁶⁸

Ο Ιούλιος Έννιγγ ιδρυτικό μέλος της Ευτέρπης επιμελήθηκε την συγγραφή του καταστατικού της.⁶⁹ Ως τακτικό μέλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, συμμετείχε στη συναυλία στις 19.03.1872 στην οικία Καλλιφρονά στην οποία συμμετείχαν διάφορα τακτικά μέλη της Ευτέρπης.⁷⁰

Σύμφωνα με πληροφορίες του Συναδινού για το πρώτο και τρίτο έτος (1871-1872 και 1873-1874 αντίστοιχα) οι μαθητές της ωδικής ήταν 20 και οι μαθήτριες 5 ενώ παρακολουθούσαν το μάθημα και οι μαθήτριες των μεγαλύτερων τάξεων του Β' Δημοτικού και η διδασκαλία γινόταν από τους καθηγητές ωδικής Παριζίνι και Βέλκερ.⁷¹

Οι μαθήτριες του Β' Δημοτικού Σχολείου Θηλέων έκαναν μαθήματα φωνητικής στην Ευτέρπη 1871-1872 και 1873-1874.⁷² Το 1875 η αλληλογραφία του Ωδείου Αθηνών μαρτυρά την διδασκαλία των μαθητριών πλέον στο Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο. Ο Ιούλιος Έννιγγ ως ιδρυτικό μέλος και των δύο συλλόγων και εκφράζοντας την αντίθεσή του στην συγχώνευση των δύο φορέων, παραιτήθηκε το 1872 από την

⁶⁶ Μπαρμπάκη. *Ο. π.*, σ.122 και Καταστατικόν και Κανονισμός της εν Αθήναις Φιλαρμονικής Εταιρίας η Ευτέρπη, Αθήνα, τυπογραφείο Παρθενώνος, 1871, αρθ.1

⁶⁷ Μοτσενίγος. [...] *Ο. π.*, σ.310.

⁶⁸ Μπαρμπάκη. *Ο. π.*, σσ.122-154.

⁶⁹ Παχνιστή, *Ο. π.*, σ.41.

⁷⁰ Μοτσενίγος. *Ο. π.*, σσ.310-311.

⁷¹ Συναδινός. *Ο. π.*, σσ.202-203 και Μοτσενίγος. *Ο. π.*, σ.311.

⁷² Συναδινός. *Ο. π.*, σσ.202-203.

Ευτέρπη,⁷³ η οποία παύει τη λειτουργία της τρία χρόνια αργότερα. Ο θάνατος του Παριζίνι το Νοέμβριο του 1875, τα οικονομικά προβλήματα και οι έριδες μεταξύ των μελών οδήγησαν την Εταιρία στη διάλυσή της.⁷⁴

5.2.5. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος

Το 1871 ιδρύεται ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος και για την εύρυθμη λειτουργία του υπήρχαν τρεις επιτροπές. Ο Ιούλιος Έννιγγ, ορίστηκε από την Γενική Συνέλευση ως γραμματέας στην επιτροπή επί της παιδαγωγικής μουσικής και με την έναρξη των μαθημάτων ο Ιούλιος Έννιγγ ανέλαβε και χρέη επιμελητού του Ωδείου. Υποχρέωση του επιμελητή να αναλάβει την αλληλογραφία και την έγγραφη εβδομαδιαία να ενημερώνει το Διοικητικό Συμβούλιο για την ομαλή διεξαγωγή των μαθημάτων, τις απουσίες των μαθητών ακόμη και κτιριακά ζητήματα.⁷⁵

Οι σκοποί της επιτροπής ήταν: η συλλογή τραγουδιών για την διδασκαλία τους σε σχολεία, η έκδοση πρακτικής μεθόδου για χρήση από τους διδασκόμενους, η σύνταξη κανονισμού μαθήματος ωδικής, η δυνατότητα λήψης πτυχίου ωδικής για διδασκάλους και η απαγόρευση λήψης διδασκαλικών πτυχίων από μη ειδικευμένους διδασκάλους.⁷⁶

Κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου λειτούργησαν δέκα τμήματα εκμάθησης μουσικής. Οι περισσότεροι μαθητές επέλεξαν το μάθημα της Ωδικής⁷⁷ με αποτέλεσμα τα τέσσερα⁷⁸ από τα παραπάνω τμήματα να αφορούν το μάθημα αυτό. Διδάσκονταν από τους Αλέξανδρο Κατακουζηνό και Ιούλιο Έννιγγ σε τμήματα αρρένων και θηλέων⁷⁹ όπου η διδασκαλία τους γινόταν διαφορετικές μέρες.

⁷³ Παχιστή, Ό. π., σ.38-41.

⁷⁴ Μπαρμπάκη. Ό. π., σσ.26-29.

⁷⁵ Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Έκθεσις των πεπραγμένων από της ιδρύσεως αυτού κατά τον Ιούλιον 1871 μέχρι τις 30^{ης} Ιουνίου 1875*. Εκδ. Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα, 1886, Τόμος (1871-1890), σ.6

⁷⁶ Η Επιτροπή απαρτιζόταν από τους Λάτα, Δαμασκηνό και Έννιγγ και μέχρι το τέλος του έτους είχε συλλέξει 140 άσματα, δίσκων και τρίφωνων, διαφόρων θεματικών. Παχιστή Μαρία. [...] Ό. π., σ.25-26 και Νικόλαος Βεργωτής. *Τα μουσικά μας ιδρύματα. Η ιστορία μιας πενηκονταετίας [1871-1924]*. επιμ. Γιάννης Μπελώνης, Γιάννα Παπαγεωργακοπούλου. Εκδ Orpheus- Π. Νικολαΐδου. Ιόνιο Πανεπιστήμιο τμήμα μουσικών σπουδών εργαστήριο ελληνικής μουσικής. Αθήνα 2016. σσ.54.

⁷⁷ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ. Σημειώσεις Έννιγγ. 1874, σ.10 29.

⁷⁸ Παχιστή. [...] Ό. π., σ.128.

⁷⁹ Παχιστή. [...] Ό. π., σ.47 και Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ. Σημειώσεις Έννιγγ. 1874, σ.29.

Οι μαθητές της συμμετείχαν στο μάθημα ωδικής. Το μάθημα αυτό, διδασκόμενο από τον Ιούλιο Έννιγγ, είχε ενιαίο πρόγραμμα για τους μαθητές του Ωδείου και των Μπαντών.

Στο Ωδείο Αθηνών ως καθηγητής ωδικής δίδασκε, με ενιαίο πρόγραμμα διδασκαλίας, σε μαθητές του Ωδείου αλλά και ομάδες μαθητών της Μπάντας Ορφανοτροφείου Χατζηκόνστα και της Μπάντας Τεχνιτών και Βιομηχάνων⁸⁰, Ορφανοτροφείου Κορασίων και μαθητριών Β' και Γ' Δημοτικών Σχολείων. Κατά το τρίτο σχολικό έτος λειτουργίας (1874/1875) υπάρχουν πλέον συνολικά δεκαοχτώ τμήματα, πέντε εκ των οποίων αφορούν τις τάξεις της Ωδικής με τμήματα *Προκαταρκτικής Αρρένων, Ανωτέρας Αρρένων, Προκαταρκτικής Μαθητριών, Ανωτέρας Μαθητριών και Ορφανών Χ.[ατζη]Κώ[ν]στα*.⁸¹ Ο ελάχιστος απαιτούμενος χρόνος για την ολοκλήρωση της διδασκαλίας του μαθήματος της ωδικής ορίστηκε στα τέσσερα έτη και ανώτερος τα επτά έτη.⁸² Το 1873 υπάρχουν ήδη μαθητές οι οποίοι μπορούν να τραγουδήσουν τετράφωνες μελωδίες.⁸³

Τα τμήματα ωδικής θηλέων ήταν τα μόνα που προσφέρονταν για τις μαθήτριες τα πρώτα έτη λειτουργίας του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου.⁸⁴ Από την αλληλογραφία του Αρχείου του Ωδείου Αθηνών κατά τα έτη 1873-1875 ο Ιούλιος Έννιγγ αλληλογραφεί με τις διευθύντριες των Β' και Γ' Δημοτικών Σχολείων Αθηνών, το Παρθεναγωγείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας και το Ορφανοτροφείο Κορασίων⁸⁵ χωρίς να μπορεί να εξακριβωθεί ο χρόνος φοίτησης των τμημάτων αυτών και η συνεργασία τους με το Μουσικό κα Δραματικό Σύλλογο.

Στο Μουσικό και Δραματικό παρέμεινε επιμελητής και καθηγητής φωνητικής μουσικής μέχρι την 23η Οκτωβρίου 1879 οπότε και «παρατελείται της εν τω Ωδείο υπηρεσίας του», διαφωνώντας με κάποιες αποφάσεις περί υποτροφιών.⁸⁶

⁸⁰ Η μπάντα του Ορφανοτροφείου Χατζηκόνστα ήταν η πρώτη που λειτούργησε στο Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο (12.05.1873-30.06.1876) και στη συνέχεια δημιουργήθηκε η μπάντα Τεχνιτών και Βιομηχάνων λειτούργησε στο Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο (19.04.1875-11.12.1878) για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την δράση τους Βλ. Φατούρου Αικατερίνη- Μυρτώ. *Οι σχετιζόμενες με το Ωδείο Αθηνών ορχήστρες πνευστών (μπάντες) μέσα από το αρχειακό υλικό του Ωδείου και τον τύπο της εποχής*. Διπλωματική εργασία, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2014.

⁸¹ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ. Σημειώσεις Έννιγγ. 1874, σ.29.

⁸² Η διάρκεια σπουδών των μουσικών οργάνων ήταν ως εξής: ξύλινα πνευστά: 5 έτη. Ωδική, χάλκινα πνευστά, βιολί και βιολοντσέλο: 4 έτη και δραματική, βιόλα και κοντραμπάσο: 3 έτη. Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ. Σημειώσεις Έννιγγ. 1874, σ.17.

⁸³ Ψηφιοποιημένο Αρχείο Ωδείου Αθηνών, Φάκελος Αρχεία Έννιγγ Αρχεία Έννιγγ. (Pdf 1873, σελ. 7)

⁸⁴ Παχυνιστή. Ό. π., σ.128.

⁸⁵ Ψηφιοποιημένο Αρχείο Ωδείου Αθηνών, Φάκελος Αρχεία Έννιγγ. 1875, σ.1.

⁸⁶ Ξανθουδάκης, *Ελληνική Μουσική...* σ.38.

5.2.6. Παιδαγωγείο

Ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», ιδρύθηκε το 1869. Σκοπός του Συλλόγου ήταν η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού φρονήματος γενικά και ειδικότερα στις κοινότητες του αλύτρωτου ακόμα ελληνισμού. Ιδρυτικό μέλος και γραμματέας ήταν ο Γρ. Παπαδόπουλος.⁸⁷

Το πρότυπο δημοτικό σχολείο, το οποίο μετονομάστηκε σε Παιδαγωγείο, ήταν κέντρο για την εκπαίδευση των δασκάλων, φοιτούσαν παιδιά από τις ευπορότερες τάξεις της κοινωνίας, με σκοπό την απόκτηση επιστημονικής γνώσης.⁸⁸ Λειτουργήσε μόνο κατά έτη 1875-1878 και μουσική δίδαξε ο Ιούλιος Έννιγγ.⁸⁹

5.2.7. Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»

Η ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» έγινε το 1865 ⁹⁰ενώ το 1872 γίνονται τα εγκαίνια της Σχολής Απόρων Παίδων.⁹¹ Το 1878 ο Ιούλιος Έννιγγ δίδαξε αφιλοκερδώς φωνητική μουσική στους μαθητές της Σχολής Απόρων Παίδων⁹², ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα δημιουργήθηκε μάλιστα από το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο.⁹³ Οι μαθητές της μάλιστα ήταν υποχρεωμένοι να γνωρίζουν «τα πρώτα στοιχεία της Μουσικής» και γι' αυτό το λόγο δεν προβλεπόταν η διδασκαλία φωνητικής μουσικής από το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο σε αντίθεση με τις άλλες δύο μάλιστα που προαναφέρθηκαν.

⁸⁷ Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη. *Ο. π.*, σ.46-53.

⁸⁸ Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος, *Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων*. Αθήνα, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1878, σ.50.

⁸⁹ Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος, *Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε, 17 Απριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871*. Αθήνα, Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1872, σ.5.

⁹⁰ Κωνσταντίνος Βοβολίνης. *Ο. π.*, σ.1.

⁹¹ Κωνσταντίνος Βοβολίνης. *Ο. π.*, Η'(1872-1873), σ.72.

⁹² Κωνσταντίνος Βοβολίνης. *Ο. π.*, IB-IIΓ (1876-1878) σ.111. *Λογοδοσία των κατά το δέκατον πέμπτον έτος γενομένων*. Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1881. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το IB' και II' έτος γενομένων*. Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1878. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το ΙΣΤ' και ΙΖ' γενομένων (1880-1882)*. Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1883.

⁹³ Η μάλιστα απόρων παιδων λειτουργήσε την περίοδο 01.06.1883-01.09.1884 στο Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο. Περισσότερες πληροφορίες βλ. Φατούρου. *Οι σχετιζόμενες... σσ.* 62-71.

6. Το Συγγραφικό Έργο του Ιούλιου Έννιγγ

Το πλούσιο συγγραφικό έργο του Ιούλιου Έννιγγ δεν περιορίζεται μόνο στο Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής και τα Νέα Άσματα Παιδαγωγικά. Μετέφρασε το Εγχειρίδιο Υγιεινής Σωμασκίας και επιμελήθηκε εκδόσεις χριστιανικών ασμάτων με ευρωπαϊκή σημειογραφία που συνολικά παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 2 Εργογραφία Ιούλιου Έννιγγ

Τίτλος Βιβλίου	Συγγραφέας	Επιμέλεια	Εκδότης	Έτος
Εγχειρίδιον Υγιεινής Σωμασκίας	Ιούλιος Έννιγγ		Τύποις Ανδρέου Κορομηλά	1872
Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής	Ιούλιος Έννιγγ		Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1875
Άσματα Χριστιανικά προς χρήσιν των Ελληνόπαιδων	Λέων Μελάς	Ιούλιος Έννιγγ, Αλέξανδρος Κατακουζηνός [επιμελήθηκαν την επανέκδοση]	Λέων Μελάς	1877
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Α')	Στιχουργήματα Αλέξανδρου Κατακουζηνού	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1880
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Β')	Στιχουργήματα Αλέξανδρου Κατακουζηνού	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1883

Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Γ') (Β' έκδοση) ⁹⁴	Στίχοι και μουσική Διαφόρων	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1883
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Δ')	Στίχοι και μουσική Διαφόρων	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1882
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Ε')	Στιχουργήματα Άγγελου Βλάχου	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1884
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Στ')	Στίχοι και μουσική Διαφόρων	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1884
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Ζ')	Στίχοι και μουσική Διαφόρων	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1885
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Η')	Στίχοι και μουσική Διαφόρων	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1886
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Θ')	Στίχοι και μουσική Διαφόρων	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1888
Νέα Άσματα Παιδαγωγικά (μέρος Ι')	Στίχοι και μουσική διαφόρων	Ιούλιος Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1889
Μούσα ήτοι βιβλίον μουσικόν παιδαγωγικόν	Ι. Θ. Σακελλαρίδου	[τη ευμενεί συμπράξει] Ιουλίου Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1882

⁹⁴ Τα Νέα Άσματα Παιδαγωγικά επανεκδίδονταν μέχρι το 1890. Στον παραπάνω πίνακα, αφού δεν βρέθηκε η πρώτη έκδοση κατά την παρούσα έρευνα, αναφέρονται τα βιβλία τα οποία χρησιμοποιήθηκαν.

Άσματα Εκκλησιαστικά (Μέρος Α')	Ι. Θ. Σακελλαρίδου	Ιούλιου Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1883
Άσματα Εκκλησιαστικά (Μέρος Β)'	Ι. Θ. Σακελλαρίδου	Ιούλιου Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1884
Άσματα Εκκλησιαστικά (Μέρος Γ')	Ι. Θ. Σακελλαρίδου	Ιούλιου Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1886
Άσματα Εκκλησιαστικά (Μέρος Δ')	Ι. Θ. Σακελλαρίδου	Ιούλιου Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1887
Άσματα Εκκλησιαστικά (Μέρος Ε')	Ι. Θ. Σακελλαρίδου	Ιούλιου Έννιγγ	Χ. Ν. Φιλαδελφέως	1887

6.1. Εγχειρίδιον Υγιεινής Σωμασκίας

Ο Ιούλιος Έννιγγ κατά τα πρώτα χρόνια διδασκαλίας του δεν περιοριζόταν μόνο στη διδασκαλία μουσικής αλλά εμφανίζεται να διδάσκει και το μάθημα της γυμναστικής. Καρπός της διδασκαλίας του, το *Εγχειρίδιο Φωνητικής Σωμασκίας* που εκδόθηκε το 1872 από το τυπογραφείο του Ανδρέα Κορομηλά. Η συγγραφή αυτού του εγχειριδίου ανατέθηκε στον Ιούλιο Έννιγγ από τον Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Είναι μία προσαρμογή από το *Νέον Εγχειρίδιον δια την παράδοσιν της γυμναστικής εν ταις σχολαίς του πρωσσικού Λαού* που εκδόθηκε το 1868 και αντίγραφό του στάλθηκε από την κυβέρνηση της Πρωσίας στην Ελλάδα, βασισμένη στο σύστημα του Daniel Gottlob Moritz Schreber, διδάκτορα της ιατρικής και διευθυντή του «ορθοπαιδευτικού και υγιεινής σωμασκίας καταστήματος» στη Λειψία. Ο Έννιγγ στον πρόλογο του εγχειριδίου αναφέρει τις αλλαγές που έκανε σε σχέση με το πρωτότυπο αφού όπως αναφέρει η διαφορά στα δύο εγχειρίδια είναι ότι το πρωσσικό

προορίζεται για την γύμναση στρατιωτών ενώ το ελληνικό για «να αναπτύσσει και διατηρή την υγείαν και την ωραιότητα του σώματος του Έλληνας».⁹⁵

Το εγχειρίδιο αποτελείται από 91 σελίδες. Μετά το εξώφυλλο, τον πρόλογο και τον ορισμό της Υγιεινής Σωμαστικής υπάρχουν 174 παράγραφοι διαμορφωμένοι ως εξής §1-90: παράγγελμα-εκτέλεσις, §91-138: παράγγελμα- εκτέλεσις- ωφέλεια, §139-174: παράγγελμα εκτέλεσις. Η κάθε παράγραφος από τις §91-138 παραπέμπει στην αντίστοιχη εικόνα του πίνακα γυμναστικής. Για την διδασκαλία του βήματος ο Έννιγγ προτείνει δίμετρα, τρίμετρα και εξάμετρα τραγούδια προτείνοντας 46 τίτλους τραγουδιών.⁹⁶

Στον επίλογο του βιβλίου ο Έννιγγ αναφέρει «Όθεν συν Θεώ θέλουσιν εκδοθή εν δευτέρω τόμω αι ασκήσεις του παγγυμναστικού, αν το παρόν εγχειρίδιον τυχόν ευνοϊκής υποδοχής φέρη τον ποθούμενον καρπόν της γενικής εις τα σχολεία εισαγωγής της γυμναστικής». Η προσδοκία του Έννιγγ να χρησιμοποιείται το Εγχειρίδιο Υγιεινής Σωμαστικής στα σχολεία χαρακτηρίζει τη γενικότερη φιλοσοφία του γύρω από την έκδοση εγχειριδίων τα οποία προορίζει για χρήση σε εκπαιδευτικούς σκοπούς.⁹⁷

6.2. *Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής*

Το *Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής* εκδόθηκε το 1875 από το τυπογραφείο Χ. Ν. Φιλαδελφέως και είναι αφιερωμένο όπως αναγράφεται στο εσώφυλλο «τω αιδεσιμώτατω κύριω F. A. Hildner, Διευθυντή του εν Σύρω Φιλελληνικού Παρθεναγωγείου, τω κύριω Σπυρίδων Φιντικλέι, Καθηγητή του Ελληνικού Πανεπιστημίου και τη πολυδακρύτω μνήμη του Γρηγόριου Παππαδόπουλου».

Ανάμεσα στους στόχους της επιτροπής επί της παιδαγωγικής μουσικής του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου ήταν η συλλογή ασμάτων και η σύνταξη πρακτικής μεθόδου ωδικής. Το *Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής* ήτοι διδασκαλία ωδικής κατά τη μέθοδο του Γερμανού διδάσκαλου Γ. Κυμπλέρου του Ιούλιου Έννιγγ εκδόθηκε στο τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως το 1875 υλοποίησε τον δεύτερο στόχο της επιτροπής αυτής. Το

⁹⁵ Έννιγγ Ιούλιος, *Εγχειρίδιον Υγιεινής Σωμαστικής κατά το σύστημα του D. G. M. Schreber*. Αθήνα: Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1872, σσ.α-δ.

⁹⁶ Έννιγγ Ιούλιος, *Εγχειρίδιον Υγιεινής...*, σσ.31-33.

⁹⁷ Ο. π., σ.89

Εγχειρίδιο είναι το δεύτερο θεωρητικό εγχειρίδιο μουσικής που εκδόθηκε στην Ελλάδα.⁹⁸

Η μεγάλη αγάπη του Ιούλιου Έννιγγ για την διδασκαλία της φωνητικής μουσικής φαίνεται από την αλληλογραφία που είχε με τους μαθητές του και από τον πρόλογο του *Εγχειριδίου Φωνητικής Μουσικής*. Οι μαθητές του δεν δίσταζαν να αλληλογραφήσουν μαζί του για να ρωτήσουν απορίες σχετικά με το μάθημα της φωνητικής και διδασκάλισσες και πρώην μαθήτριάς αλληλογραφούσαν ζητώντας υποδείξεις για τον τρόπο διδασκαλίας της φωνητικής μουσικής.

Όπως αναφέρει στον πρόλογο του *Εγχειριδίου*, ο σκοπός των σχολείων είναι η αρμονική ανάπτυξη και εκπαίδευση όλων των ιδιοτήτων και δεξιοτήτων των νέων. Μια τέτοια έμφυτη ιδιότητα και δεξιότητα είναι και το τραγούδι, ιδιότητα που δεν λείπει σχεδόν από κανέναν άνθρωπο, τον οποίο ο Δημιουργός προίκισε με τη φωνή, απαραίτητα για το σκοπό αυτό. Γιατί λοιπόν αυτή η φυσική ιδιότητα των φωνητικών οργάνων να μένει χωρίς καλλιέργεια; Όλα τα ευρωπαϊκά έθνη δεν παραμέλησαν καθόλου την εκπλήρωση αυτής της λειτουργίας αφού θέσπισαν το μάθημα της μουσικής κοινό σε όλους τους νέους στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα της εκπαίδευσης. Η μουσική έχει τόσο μεγάλη επιρροή στις αγνές και τρυφερές ψυχές των νέων, ώστε για το λόγο αυτό δεν έπρεπε να λείπει από κανένα εκπαιδευτικό σύστημα.

Η μουσική επίσης, διεγείρει αισθήματα χωρίς να προσβλέπει σε υλικό στόχο αλλά από τη φύση της έχει ιερή και θρησκευτική προσήλωση, ενεργεί πάρα πολύ στην αίσθηση της ακοής με αποτέλεσμα όλες οι ψυχικές δυνάμεις να συνυπάρχουν και να γεμίζουν απόλαυση τον άνθρωπο.

Όταν η μουσική ενώνεται με το λόγο και αποτελούν μελωδική αρμονία, τίποτε άλλο δεν υπάρχει πάνω στη γη, που να ικανοποιεί την καρδιά και να δικαιώνει τον αγώνα του ανθρώπου ως πράξη θρησκευτική. Εννοείται βεβαίως ένα τέτοιο αποτέλεσμα όσον αφορά στην εκπαίδευση όχι μόνο των ατόμων αλλά και ολοκλήρωση των λαών, έχει μόνο η τελειοποιημένη και εκλεπτυσμένη μουσική και όχι εκείνη που ενοχλεί τα αυτιά και την ψυχή (ως οργανική και φωνητική). Στα σχολεία η εισαγωγή του μαθήματος της ωδικής μουσικής μέσω της οποίας ο άνθρωπος ικανοποιεί ψυχή και σώμα, βελτιώνει το ήθος του ανθρώπου και συγχρόνως και την ίδια τη τέχνη της μουσικής.

⁹⁸ Ξανθουδάκης Χάρης. *Ελληνική...*, σελ. 38.

Μιλάμε πάντα για την απλή, φυσική μουσική χωρίς ιδιαίτερα στολίδια, που πηγάζει από την ψυχή και ικανοποιεί κάθε ευαίσθητο ακροατή.

Οι νέοι δάσκαλοι ας μη διστάζουν να εισάγουν στα σχολεία τους το μάθημα της ωδικής και θα έχουν το αποτέλεσμα που επιδιώκουν (ως προς την καλλιέργεια των μαθητών τους) στα εξής σημεία:

Α) οι μαθητές του θα γίνουν πιο ευαίσθητοι, πιο υπάκουοι, περισσότερο τακτικοί, πιο εύθυμοι, πιο ήπιοι, πιο προσεκτικοί, πιο ταπεινοί, με αποτέλεσμα να μπορεί κάποιος να τους καθοδηγεί ευκολότερα

Β) η βαθμιαία πρόοδός τους στο ρυθμό και στη μελωδία θα τους διασκεδάζει και θα ευχαριστεί τους δασκάλους και τους μαθητές με αποτέλεσμα να θεωρούν το μάθημα της μουσικής ως το πιο ευχάριστο και το πιο διασκεδαστικό

Γ) και μέσω της μουσικής θρησκευτικών και ηθικών τραγουδιών θα διακριθούν οι μαθητές ως προς την ευσέβεια και την αγαθότητα (θα γίνουν δηλαδή ηθικές προσωπικότητες)

Μουσική είναι η ωραία τέχνη του εκφράζειν αισθήματα και έννοιες μέσω του ρυθμού και της αρμονίας, με διαφορετικούς κάθε φορά ήχους, έχοντας σκοπό να ενώσει σε μια γλώσσα (τη δική της) τα ήθη, τη γνώση, την πίστη, τον τόπο και τον χρόνο όλα τα διαφορετικά έθνη μεταξύ τους.

Η μουσική είναι οργανική ή φωνητική. Η φωνητική μουσική ενώνει τον ήχο και το λόγο και κάνει τα αισθήματα που εκφράζονται και τις έννοιες να τις προσλαμβάνει κάποιος με περισσότερο αίσθημα και με μεγαλύτερη ευκολία.⁹⁹

Το *Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής*, διαιρείται σε τρία μέρη: Τη Ρυθμική, τη Μελωδική και τη Δυναμική. Η ρυθμική είναι η διδασκαλία του ρυθμού και της διάρκειας των φθόγγων και των παύσεων¹⁰⁰. Κατά τον Αριστείδη είναι το ενεργητικό, αρσενικό στοιχείο της μουσικής. Αντίθετα η Μελωδική είναι η διδασκαλία της «τάσεως της φωνής και της εκ ταύτης προερχομένης σχέσεως των ποικίλων ήχων, της ποσότητος της μελωδίας παρά τοις αρχαίοις». Κατά τον Αριστείδη η μελωδική είναι το παθητικό, θηλυκό στοιχείο της μουσικής. Τέλος, η δυναμική αφορά τη διδασκαλία της σωστής έκφρασης και απαγγελίας της μελωδίας

⁹⁹ Έννιγγ Ιούλιος. *Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής ήτοι Διδασκαλία Ωδικής κατά την μέθοδον του Γερμανού διδασκάλου Γ. Κυμπέρου*. Αθήνα, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως, 1875, σσ.5-10.

¹⁰⁰ Έννιγγ. *Εγχειρίδιον Φωνητικής...*, σ.11.

Το *Εγχειρίδιο* χωρίζεται σε τρία μέρη: τη *Ρυθμική*, τη *Μελωδική* και τη *Δυναμική*. Το κάθε μέρος χωρίζεται σε 12 κεφάλαια, 26 κεφάλαια και 5 κεφάλαια αντίστοιχα. και τέλος η και αριθμείται σε 162 αριθμημένες παραγράφους που εξηγούν το κάθε μουσικό φαινόμενο. Στο δεύτερο μέρος η κάθε παράγραφος παραπέμπει στους ωδικούς πίνακες, μουσικά γυμνάσματα τα οποία δεν περιλαμβάνονται στην έκδοση του *Εγχειριδίου Φωνητικής Μουσικής* και δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής.

Η δομή του *Εγχειριδίου Φωνητικής Μουσικής* παραπέμπει στο *Εγχειρίδιο Υγιεινής Σωμαστικής* το οποίο εκδόθηκε τρία χρόνια νωρίτερα. Η σύγκριση των δύο εγχειριδίων είναι αναπόφευκτη ως προς τη δομή τους. Τα δύο εγχειρίδια αποτελούνται από τρία μέρη και κάθε νέα θεωρητική πληροφορία υπάρχει σε μια αριθμημένη παράγραφο. Η κάθε παράγραφος του δεύτερου μέρους παραπέμπει σε έναν πίνακα ο οποίος δεν είναι τυπωμένος μαζί με το εγχειρίδιο. Η σκέψη του Έννιγγ ήταν τόσο συγκροτημένη που δεν θα μπορούσε να μην δομήσει τα δύο εγχειρίδια κατά τον ίδιο τρόπο. Εξάλλου η επιμέλεια και η μεθοδικότητα που τον χαρακτηρίζει φαίνεται από τα χειρόγραφα και τον γραφικό του χαρακτήρα, την οργάνωση της διδασκαλίας του, το ζήλο του κατά τη διάρκεια της θητείας του ως επιμελητής του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου και την ενεργή συμμετοχή του κατά την ίδρυση διαφόρων μουσικών φορέων και συλλόγων.

6.2.1. *Εγχειρίδιο Φωνητικής του Kübler*

Το *Εγχειρίδιο Φωνητικής* του Έννιγγ είναι βασισμένο στο εγχειρίδιο του Kübler, Gottlob Friedrich: *Anleitung zum Gesang-Unterrichte in Schulen nebst einem Anhang von 55 zwei- und dreistimmigen Gesängen* το οποίο τυπώθηκε στην Στουτγάρδη το 1826.¹⁰¹ Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο φωνητικής μουσικής που προορίζεται για χρήση στα σχολεία με 55 δίφωνα και τρίφωνα τραγούδια. Οι 144 σελίδες του εγχειριδίου χωρίζονται σε τρία μέρη την Ρυθμική (σσ.1-40), τη Μελωδική (σσ.41-128) και την δυναμική (σσ.129-144). Στο *Εγχειρίδιο* του Kübler υπάρχουν πολλά μουσικά παραδείγματα-γυμνάσματα για κάθε νέα θεωρητική πληροφορία. Στο τέλος του εγχειριδίου υπάρχουν τα 55 δίφωνα και τρίφωνα τραγούδια που έχουν ξεχωριστή

¹⁰¹ Kübler, Gottlob Friedrich: *Anleitung zum Gesang-Unterrichte in Schulen*. Στουτγάρδη: Meltzer, 1826.

αρίθμηση σελίδων, πιθανότατα για χρήση ως παράρτημα. Σε σύγκριση με το Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής ο Έννιγγ κράτησε την αρχική δομή του Kübler αλλά τα εκτύπωσε σε διαφορετικές εκδόσεις. Το *Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής* περιλαμβάνει μόνο το θεωρητικό μέρος. Τα γυμνάσματα της κάθε παραγράφου εκδίδονται ξεχωριστά σε δέκα τεύχη, τους ωδικούς πίνακες όπως αναφέρθηκαν παραπάνω. Τέλος, τα άσματα ο Έννιγγ, συνολικά 309, τα εκδίδει πολύ αργότερα μέσω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας ενώ ο Kübler τα έχει στο τέλος του Εγχειριδίου και τα ομαδοποιεί ανάλογα με την κλίμακα που είναι γραμμένο το κάθε μουσικό κομμάτι Ντο+, Σολ+, Ρε+, Λα+, Μι+, Φα+, Βb+, Εb+, Αb+, Ντο-, Ρε-, Μι-, Φα-, Σολ-, Λα-, Σι-, Φα#-.

Στην Γερμανία ήδη από το 1763 σκοπός της διδασκαλίας ήταν η εκμάθηση και απομνημόνευση θρησκευτικών τραγουδιών για την ανύψωση της ψυχής και της φώτισης του μυαλού. Αυτό καθόριζε και το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών και το ρεπερτόριο των μαθητών. Έτσι κατά τον 19^ο αιώνα δόθηκε έμφαση στην μέθοδο της διδασκαλίας με αποτέλεσμα πάρα πολλοί καθηγητές φωνητικής να εκδίδουν τέτοιες μεθόδους. Ανάμεσά τους οι Abs (1811), Hientzsch (1829/1830), Hohmann (1838), Kübler (1826), Natorp (1813, 1820), Pfeiffer και Nägeli (1810), Schulz (1816), Zeller (1810).¹⁰²

Οι Michael Traugott Pfeiffer (1771-1849) και Hans Georg Nageli (1773-1836) εφάρμοσαν τις ιδέες του Pestalozzi που αφορά το τραγούδι στο σχολείο και εξέδωσαν το πρώτο εγχειρίδιο φωνητικής μουσικής σύμφωνα με τις αρχές του Pestalozzi (*Gesangbildungslehre* 1810)¹⁰³ σε ένα εκτενές έργο που αφορούσε την διδασκαλία φωνητικής μουσικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αργότερα, ο Kübler και άλλοι διακεκριμένοι Γερμανοί δάσκαλοι έγραψαν εγχειρίδια στα οποία υπάρχουν βελτιώσεις σε σχέση με των Pfeiffer και Nageli.¹⁰⁴

Η μετάφραση εγχειριδίων φαίνεται ότι ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο αλλά και συγκεκριμένα του Kübler το οποίο πρέπει να ήταν ευρέως γνωστό αφού το 1834 μεταφράστηκε¹⁰⁵ και στη Βοστώνη από τον Manson Lowell στο *Manual of the Boston*

¹⁰² Cox Gordon, Stevens Robin. *The Origins and Foundations of Music Education, International Perspectives*. Λονδίνο: Bloomsbury, 2017, σ.40.

¹⁰³ Cox Gordon, Stevens Robin. *Ο. π.*, σ.39.

¹⁰⁴ Manson Lowell. *Manual of the Boston Academy of Music for instruction in the elements of vocal music on the system of Pestalozzi*. Βοστώνη: Carter, Hendee & CO, 1834, σ.11.

¹⁰⁵ Cox Gordon, Stevens Robin. *Ο. π.*, σ.49.

*Academy of Music for instruction in the elements of vocal music on the system of Pestalozzi*¹⁰⁶.

6.3. *Ασμάτια Χριστιανικά προς χρήσιν των Ελληνόπαιδων*

Ο Ιούλιος Έννιγγ και ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός επιμελήθηκαν την επανέκδοση του Λέων Μελά *Ασμάτια Χριστιανικά προς χρήσιν των Ελληνόπαιδων* του 1877. Κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας εργασίας δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση στο παραπάνω βιβλίο από τη Βιβλιοθήκη Φιλοσοφικής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου με αποτέλεσμα να μην υπάρχει σαφής εικόνα των περιεχομένων. Στο τεκμήριο 26 όμως του Σταύρου υπάρχει ο πρόλογος του εν λόγω βιβλίου και από αυτό συμπεραίνουμε ότι η παρούσα συλλογή χριστιανικών ασμάτων πρόκειται για επανέκδοση των *Χριστιανικών Δεήσεων*¹⁰⁷ που εκδόθηκαν το 1870 από τον Λέων Μελά. Στην επανέκδοση οι προσευχές συνοδεύονται από μουσική καταγραφή. Ο Ιούλιος Έννιγγ έχει κάνει την καταγραφή μονόφωνων μελωδιών ενώ ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός, σε δική του σύνθεση, είχε μελοποιήσει σε διφωνία τις παραπάνω προσευχές. Όπως αναφέρει ο Σταύρου η παραπάνω συλλογή θρησκευτικών τραγουδιών είναι η πρώτη προσπάθεια Ελλήνων μουσικών για τη δημιουργία τραγουδιών.¹⁰⁸

6.4. *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά*

Ήδη από το 1873, όπως επίσης προέβλεπαν οι σκοποί της επί της παιδαγωγικής επιτροπής, ο Ιούλιος Έννιγγ είχε αλληλογραφία με τους Αλέξανδρο Κατακουζινό, Ιωάννη Γ. Φραγκιά, Φίλιππο Α. Οικονομίδα, Αχιλλέα Ηλιάδη, Σπαθή, και Γόνιμο για την δημιουργία στίχων σε συγκεκριμένες, κυρίως γερμανικές, μελωδίες ή την ελληνική

¹⁰⁶ Manson Lowell. *Manual of the Boston Academy of Music for instruction in the elements of vocal music on the system of Pestalozzi*. Έκδοση 5^η. Βοστώνη: J. H. Wilkins & R. B. Carter, 1843.

¹⁰⁷ Μελάς Λέων. *Χριστιανικά Δεήσεις μετά ασμάτων προς οικοδομήν των ελληνόπαιδων*. Αθήνα: Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, 1870.

¹⁰⁸ Σταύρου Γιάννης. *Ο. π.*, σ. 74.

μετάφραση γερμανικών τραγουδιών.¹⁰⁹ Η Επιτροπή απαρτιζόταν από τους Λάτα, Δαμασκηνό και Έννιγγ και μέχρι το τέλος του έτους είχε συλλέξει 140 άσματα, δίφωνα και τρίφωνα, διαφόρων θεματικών.¹¹⁰ Το 1879 ο Ιούλιος Έννιγγ παραιτείται από το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο και το ίδιο έτος παίρνει εντολή από την Φιλεκπαιδευτική Εταιρία να συλλέξει «παιδαγωγικά άσματα» για χρήση των μαθητριών στο Αρσάκειο. Σύμφωνα με την Διονυσίου τα Νέα Άσματα Παιδαγωγικά χρησιμοποιήθηκαν από σχολεία τα οποία στήριζε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, ακόμη και σε αυτά που ανήκαν στις αλύτρωτες περιοχές,¹¹¹ αφού ήταν εγκεκριμένα από το Οθωμανικό Κράτος.¹¹²

Τα *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά* περιλάμβαναν 300 τραγούδια σε δέκα τόμους (Α-Ι), οι οποίοι εκδόθηκαν το 1880 και επανεκδίδονταν μέχρι το 1890.¹¹³ Στο πρώτο τεύχος περιλαμβάνονται τα άσματα 1-50 σε στίχους του Αλέξανδρου Κατακουζηνού «εφαρμοσμένα εις μελωδίας γνωστάς». Στο Β΄ μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 51-93 σε στίχους και μουσική του Αλέξανδρου Κατακουζηνού. Στο Γ΄ Μέρος τα άσματα 94-130 διαφόρων στιχουργών και συνθετών (στίχοι: Κατακουζηνός, Ραγκαβής, Καλογερόπουλος, Βικέλας, Ειμαρμένος, Παράσχος, Οικονομίδης, Κουμουνδουράκης, και Τανταλίδης και μουσική: Αλέξανδρος Κατακουζηνός, Δ. Δάλλας, Mehul, Jung Stilling, G. Becker, F. W. Berner, Anselm Weber, μια γερμανική και μία σικελική μελωδία.). Στο Δ΄ Μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 131-161 διαφόρων στιχουργών και συνθετών (στίχοι: Αλέξανδρος Κατακουζηνός, Ι. Καρασούτσας, Λέων Μελάς, Ι. Πολέμης, Δ. Ιγγλέσης και Δ. Βικέλας και μουσική: Αλέξανδρος Κατακουζηνός, γερμανικών μελωδιών και μιας αγγλικής μελωδίας). Στο Ε΄ Μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 162-192 (στίχοι: Άγγελου Βλάχου και μουσική Verdi, Jos. Haydn, Anselm Weber, H. G. Naegeli, Fink, Karl Gross, M. Luther και Fr. Silcher. Στο Στ΄ Μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 193-218 (στίχοι: Βιζυηνός, Πολέμης, Βικέλας, Κονιδάρης, Βλάχος, Ραγκαβής και μουσική: Κατακουζηνός, Mozart, Schumann, Beethoven, Miller, Nageli, Schulz, Himmel, Hauptmann, γερμανική και ιρλανδική μελωδία). Στο Ζ΄ Μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 219-239 (στίχοι: Κατακουζηνός,

¹⁰⁹ Φατούρου Αικατερίνη-Μυρτώ. *Η διδασκαλία ωδικής του Ιούλιου Έννιγγ μέσα από το Αρχείο του Ωδείου Αθηνών*. Κέρκυρα: 1^η Συνάντηση Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Νέων Ερευνητών, 2018. [υπό έκδοση]

¹¹⁰ Παχνιστή. Ό. π., σσ.25-26.

¹¹¹ Διονυσίου. Ό. π., σ.70.

¹¹² Σταύρου. Ό. π., σ.50-75.

¹¹³ Για περισσότερες πληροφορίες και αναλύσεις σχετικά με το περιεχόμενό τους βλ. Διονύσιος- Ιωάννης Κυριακούλης και Ζωή Διονυσίου.

Βικέλας, Βηλαράς, Τανταλίδης, Βλάχος, Κονιδάτης, Καλογερόπουλος και μουσική: Κατακουζηνός, Παριζίνης, Gerbards, Haendel, Spohr, Silcher, Meves, Gregor. Στο Η΄ Μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 240-260 (στίχοι: Κατακουζηνός, Οικονομίδης, Τανταλίδης, Ραγκαβής, Καλογερόπουλος, Βικέλας, Σκόκος, Κονιδάρης, Ηλιόπουλος, Λέων Μελάς και Καρδούτσας και μουσική: Κατακουζηνός, Mendelssohn, Schulz, Pax, Hoffman von Fallersleben, Flemming, Louise Reicherdt, Spazier και μια γερμανική μελωδία. Στο Θ΄ Μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 261-280 (στίχοι: Κατακουζηνός, Ραγκαβής, Βικέλας, Κοκκινάκης, Οικονομίδης και Καλογερόπουλος και μουσική: Κατακουζηνός, Λαμπίρης, Auber, Franz Abt, Zoellner, Danhauser, Eduerd Huhn, μια γερμανική και μία τυρωλική μελωδία. Και τέλος, στο Ι΄ Μέρος περιλαμβάνονται τα άσματα 281-300 (στίχοι: Κατακουζηνός, Ιγγλέσης, Βικέλας, Τανταλίδης, Οικονομίδης και Ραγκαβής και μουσική: Κατακουζηνού και Μάλτου).

Όπως παρατηρούμε, πολλοί από τους συνθέτες με τους οποίους είχε αλληλογραφία ο Έννιγγ έχουν συμπεριληφθεί στα Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, χωρίς να έχει ταυτοποιηθεί η σχέση των τραγουδιών που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια συνεργασίας του με το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο. Ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός συμμετέχει με συνθέσεις και στίχους του σε όλα τα τεύχη.

Στο τελευταίο τεύχος τα 300 άσματα ταξινομούνται σε μία λίστα ανάλογα με την θεματική των στίχων. Η λίστα περιλαμβάνει τα εξής: βασιλικοί ύμνοι, γνωμικά, γονείς, γυμναστική/παίγνια/χορός, διάφορα, διδάσκαλοι/ ιδρυταί/ ευεργέται, έαρ, ελευθερία, Ελλάς, εσπέρα, εξετάσεις, θάνατος, Θεός, θέρος, Κυριακή και άλλαι εορταί, μουσική, νανουρίσματα, νουθεσίαι και προτροπαί, νύξ, πατρίς, πολεμικά και στρατιωτικά, προσευχαί/δεήσεις/ψαλμοί, πρωΐα, σχολείον, φθινόπωρον, φιλοστοργία, φύσις, χειμών. Η Διονυσίου ταξινομεί τα παραπάνω τραγούδια σε τέσσερις κατηγορίες: Φυσιολατρικά, Θρησκευτικά, Ηθικοπλαστικά και Πατριωτικά¹¹⁴. Ο στόχος του μαθήματος εκείνης της περιόδου ήταν ηθικοπλαστικός και αυτό παρατηρείται και στο περιεχόμενο των στίχων των παραπάνω τευχών. Η αισθητική αυτή αλλάζει κατά τον 20^ο αιώνα όπου το μάθημα παίρνει ένα πιο ψυχαγωγικό χαρακτήρα.

Τέλος, τα άσματα που περιλαμβάνονται στα Νέα Άσματα Παιδαγωγικά είναι δίφωνα, τρίφωνα και τετράφωνα. Η ελλιπής εκπαίδευση των διδασκάλων στο μάθημα της φωνητικής μουσικής φαίνεται να μην ανταποκρινόταν στο υψηλών απαιτήσεων

¹¹⁴ Βλ. περισσότερα Διονυσίου. Ό. π., σσ. 70-84.

επίπεδο που χρειάζεται για τη διδασκαλία των παραπάνω ασμάτων, τουλάχιστον όσον αφορά δημόσια σχολεία. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την απήχηση που είχαν τα Νέα Άσματα Παιδαγωγικά τα οποία επανεκδίδονταν και όπως επισημαίνει ο Σταύρου, χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον στα Διδασκαλεία και τα σχολεία.

6.5. Μούσα ήτοι βιβλίον μουσικόν παιδαγωγικόν

Το πρώτο βιβλίο του Ιωάννη Θ. Σακελλαρίδη το οποίο επιμελείται ο Ιούλιος Έννιγγ είναι το *«Μούσα ήτοι βιβλίον μουσικόν παιδαγωγικόν και περιέχον τας καλλίστας γερμανικάς και ημετέρας μελωδίας προς δε και δημώδη τινά άσματα. Νυν το πρώτον εκδιδομένα εις τε την ευρωπαϊκήν και την ημετέραν εκκλησιαστικήν γραμμήν. Τη ευμενεί συμπράξει του κυρίου Ιούλιου Έννιγγ, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1882»*. Ο Ιωάννης Θ. Σακελλαρίδης πρώην μαθητής του Έννιγγ εκείνη την περίοδο ήταν καθηγητής στο Διδασκαλείο Αθηνών. Στις 82 σελίδες αυτού του βιβλίου περιλαμβάνονται συνολικά 32 τραγούδια γραμμένα σε ευρωπαϊκή και παρασημαντική σημειογραφία. Πρόκειται για μελωδίες των Ν. Μάγγελ, Η. Τανταλίδη, Γ. Ν. Μάλτη, Ιos. Haydn, Ι. Θ. Σακελλαρίδη, Fr. Kücken, Methfessel, Αλ. Κατακουζηνού, Μάντζαρου, γερμανικές και ελληνικές μελωδίες. Οι στίχοι είναι των Αχ. Παράσχου, Αλ. Ραγκαβή, Ι. Θ. Σακελλαρίδη, Αγγ. Βλάχου, Η. Τανταλίδη, Αλ. Κατακουζηνού, Σ. Βασιλειάδη, Ν. Καζάζη, Α. Αντωνιάδη, Γ. Βιζυηνού και Δ. Σολωμού. Τα τραγούδια στην ευρωπαϊκή σημειογραφία είναι 15 μονόφωνα, 12 δίφωνα, 4 τρίφωνα και 1 τετράφωνο. Η έκδοση των παραπάνω τραγουδιών στην παρασημαντική είναι μονόφωνη και αυτό εξηγείται από το άρθρο του Ιούλιου Έννιγγ του 1884¹¹⁵ στο οποίο αναφέρει ότι είναι αδύνατη η εισαγωγή της ευρωπαϊκής μουσικής στην εκκλησιαστική μουσική διατηρώντας τα αρχαία μουσικά μέλη. Οι λόγοι που αυτό δεν είναι εφικτό όπως υποστηρίζει είναι α) ότι η εκκλησιαστική μουσική είναι: τροπική, μονοφωνική και τονική αναφορικά με το ρυθμό. Ενώ η ευρωπαϊκή μουσική είναι τονική, πολυφωνική και ακολουθεί παγιωμένα ρυθμικά σχήματα. Β) Με την εισαγωγή της πολυφωνίας στην εκκλησιαστική μουσική θα έπρεπε να αντικατασταθούν τα μέλη που προυπάρχουν με νέες συνθέσεις και Γ) στο Αρχαίο

¹¹⁵ Καλογερόπουλος Τάκης. Λήμμα: «Έννικ (ή Έννιγγ) Ιούλιος», *Το λεξικό της Ελληνικής Μουσικής, από τον Ορφέα έως σήμερα..* Τόμος 2. Αθήνα: εκδόσεις Γιαλλέλη, 1998, σσ.199-200.

Δράμα και την Εκκλησιαστική Μουσική «η απαγγελία και ωδή ανυψοί την έννοιαν του ιερού λόγου και καθιστά αυτόν σοβαρότερον, μεγαλοπρεπέστερον, συγκινητικώτερον και πειστικώτερον», σε αντίθεση με την πολυφωνική μουσική που είναι καταλληλότερη για χρήση κοσμικής μουσικής και συνεπώς για διασκέδαση και ευχαρίστηση.¹¹⁶

Σύμφωνα με την ταξινόμηση της Διονυσίου παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της παραπάνω συλλογής τραγουδιών αναφέρονται σε Πατριωτικά τραγούδια και κάποια έχουν αναφορές στην Αρχαία Ελλάδα («Ύμνος εις τον Τυρταίον», «Άσμα του Ορφέως») ενώ περιλαμβάνονται και δημοτικές μελωδίες. Οι αναφορές του Έννιγγ στην Αρχαία Ελλάδα επιβεβαιώνονται από το Εγχειρίδιο Φωνητικής Σωμασκίας και το Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής που γίνονται αναφορές στον Αριστοτέλη και τον Αριστείδη αντίστοιχα. Στο Αρχείο του Ωδείου Αθηνών επίσης, υπάρχουν σημειώσεις που αφορούν στη μελέτη του Έννιγγ σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, αποδεικνύοντας την πρόθεσή του να συνδέσει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό με το νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

6.6. Άσματα Εκκλησιαστικά

Ο Ιούλιος Έννιγγ επιμελήθηκε και τα *Άσματα Παιδαγωγικά εκδιδόμενα εις χρήσιν Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας εις ευρωπαϊκὴν παρασημαντικὴν* του Ιωάννη Θ. Σακελλαρίδη τα οποία τυπώθηκαν στο τυπογραφείο Χ. Ν. Φιλαδελφείως τα οποία τυπώθηκαν σε πέντε τεύχη τις χρονολογίες 1883-1887. Στις 31 σελίδες του Α τεύχους των Εκκλησιαστικών Ασμάτων (1883) περιέχονται 32 άσματα με τα βασικά μέλη της λειτουργίας, το μεταβατικό μέλος του Όρθρου για την Λειτουργία και τα απολυτίκια του κάθε ήχου σε μονόφωνες, δίφωνες και τρίφωνες συνθέσεις. Στις 31 σελίδες του Β τεύχους (1884) περιλαμβάνονται 27 άσματα: ο Όρθρος των Χριστουγέννων και ως επίμετρο μερικά μέλη των Θεοφανείων σε μονόφωνες και δίφωνες συνθέσεις. Στις 31 σελίδες του Γ τεύχους (1886) υπάρχουν 28 άσματα: ο Όρθρος του Ακάθιστου Ύμνου, ορισμένα μέλη του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου και εμβόλιμα ένα χερουβικό σε σύνθεση του Ιούλιου Έννιγγ «Χερουβικός Ύμνος» σε κλίμακα ρε μείζονα μονόφωνες συνθέσεις. Στις 31 σελίδες του Δ τεύχους (1886) περιλαμβάνονται 24 άσματα όπου

¹¹⁶ Καλογερόπουλος Τάκης. Λήμμα: «Έννικ (ή Έννιγγ) Ιούλιος»..., σσ.199-200.

συνεχίζει ο Όρθρος του Μεγάλου Σαββάτου και παραθέτει κάποια μέλη από τους Όρθρους των πρώτων ημερών, Μεγάλης Δευτέρας, Μεγάλης Τρίτης, Μεγάλης Τετάρτης και Μεγάλης Πέμπτης σε μονόφωνες συνθέσεις. Σε αυτό το τεύχος υπάρχει άλλη μία σύνθεση του Ιούλιου Έννιγγ «Ποίησις Κασσιανής» σε ρε μείζονα. Και τέλος, Στις 31 σελίδες του Ε τεύχους (1887) περιλαμβάνονται 29 άσματα ακολουθία του Νιπτήρος και απολυτίκια Πεντηκοστής, Αναλήψεως, Πάσχα, Χριστούγεννα, Ευαγγελισμού, τρίφωνα λειτουργικά, Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου και καταβασίες σε μονόφωνες, δίφωνες και τρίφωνες συνθέσεις.

Η ταξινόμηση των πέντε τευχών των 125 μονοφωνικών και πολυφωνικών εκκλησιαστικών ασμάτων δεν έχει γίνει με την σειρά με την οποία ψάλλονται ημερολογιακά αφού για να έχουν εκδοθεί από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία προορίζονταν για εκπαιδευτική χρήση. Οι περισσότερες πολυφωνίες συνήθως απαντώνται σε επαναλαμβανόμενες λέξεις και φράσεις της λειτουργίας όπως «Αμήν, Ωσαννά, Συ Κύριε, Κύριε ελέησον» ενώ τα μέλη είναι κυρίως μονοφωνικά και σε μικρότερο ποσοστό σε διφωνίες ή τριφωνίες επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη του Έννιγγ για την πολυφωνία στην Εκκλησιαστική Μουσική. Για όλα τα παραπάνω εγχειρίδια και συλλογές τραγουδιών και εκκλησιαστικών ασμάτων επιβάλλεται η περαιτέρω έρευνα που δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

7. Η διδασκαλία ωδικής του Ιούλιου Έννιγγ

7.1. Η ύλη του μαθήματος-πηγές – τα τεκμήρια

Τα στοιχεία για τον τρόπο διδασκαλίας του Ιούλιου Έννιγγ αντλούνται κυρίως από δύο πηγές. Το *Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής* που έγραψε ο ίδιος και εκδόθηκε το 1875 σε 2000 αντίτυπα¹¹⁷ και χειρόγραφα τεκμήρια που βρέθηκαν στο Αρχείο Ωδείου Αθηνών.

¹¹⁷ Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου από 13 Σεπτεμβρίου 1871 μέχρι 26 Δεκεμβρίου 1882, Συνεδρίασις 120*. 28.04.1875. Με επιστολή στις 20.06.1875 ο Έννιγγ προσέφερε στην Εθνική Βιβλιοθήκη τρία αντίτυπα. Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Έννιγγ, εξερχόμενα, 1874, σ.16.

Για την περίοδο 1872-1878 οι Ιούλιος Έννιγγ και Αλέξανδρος Κατακουζηνός δίδασκαν φωνητική μουσική στο Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο. Η ύλη του μαθήματος υπάρχει σε δύο χειρόγραφα του 1874 στο Αρχείο του Ωδείου Αθηνών, ένα με το γραφικό χαρακτήρα του Ιούλιου Έννιγγ¹¹⁸ και ένα με του Αλέξανδρου Κατακουζηνού¹¹⁹, όπου αναφέρεται κατ' έτος και για τα τέσσερα έτη διδασκαλίας, όπως φαίνεται και στα τεκμήρια 2 και 3 της παρούσας εργασίας. Οι διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα δύο χειρόγραφα είναι μηδαμινές. Άλλη μία εκδοχή της ύλης του μαθήματος, έντυπη αυτή τη φορά, δημοσιεύτηκε το 1877 στον Κανονισμό του Ωδείου (βλ. τεκμήριο 4).¹²⁰ Σε σύγκριση με τα χειρόγραφα τα τρία πρώτα έτη διδασκαλίας έχουν επίσης ελάχιστες διαφορές. Η μόνο αξιοσημείωτη διαφορά παρατηρείται στο τέταρτο έτος του εντύπου του 1877 στο οποίο προστίθενται στην ύλη δύο ακόμα κεφάλαια

1. «Οι συγγενείς διατονικοί τρόποι και της δευτέρας και τρίτης αγχιστείας.»
2. «Τα τέσσερα αυθεντικά και τέσσερα πλάγια διάτονα¹²¹ γένη (τόνοι) της Εκκλησιαστικής μουσικής».

Η προσθήκη της διδασκαλίας των γενών της Εκκλησιαστικής Μουσικής είναι αναμενόμενη αφού το έτος που εκδίδεται ο Κανονισμός του Ωδείου εκδίδονται και τα Άσματα Χριστιανικά που επιμελήθηκε ο Ιούλιος Έννιγγ. Στη συλλογή αυτή υπάρχει και μία σύνθεση του ίδιου του Έννιγγ γεγονός που επιβεβαιώνει την θέση του για την βαρύτητα της εκκλησιαστικής μουσικής στην μουσική εκπαίδευση.

Ακόμα μία εκδοχή της ύλης του μαθήματος φωνητικής μουσικής παρουσιάζεται του μαθήματος φωνητικής του Ιούλιου Έννιγγ, πιο συνοπτικά, στο Καταστατικόν και Κανονισμό της εν Αθήναις Φιλαρμονικής Εταιρίας Η Ευτέρπη που εκδόθηκε από το τυπογραφείο Παρθενώνος το 1871. Αν συγκρίνουμε αυτή την εκδοχή με το Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής θα παρατηρήσουμε ότι η σειρά των κεφαλαίων είναι ίδια συμπεραίνοντας έτσι ότι ήδη τέσσερα χρόνια πριν την έκδοση του Εγχειριδίου ο Έννιγγ

¹¹⁸ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Σημειώσεις Έννιγγ, 1874, σσ.10-12.

¹¹⁹ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Σημειώσεις Έννιγγ, 1874, σσ.13-15.

¹²⁰ Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος. *Κανονισμός του εν Αθήναις Ωδείου*. Αθήνα: Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1877, σσ.15-17.

¹²¹ Με τον όρο διάτονο εννοείται το φθογγικό υλικό.

δίδασκε με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνοντας τη σκέψη ότι η διδασκαλία του δεν παρεκκλίνει από αυτό που έχει προγραμματίσει (τεκμήριο 1).

7.2. Η δομή του μαθήματος

Με δεδομένο ότι δεν υπήρχε αναλυτικό πρόγραμμα και οδηγίες για τη διδασκαλία του μαθήματος μέχρι την έκδοση του «Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού Σχολείου των αρένων κατά τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια»¹²² του 1890 και ότι ο Ιούλιος Έννιγγ ήταν πολύ μεθοδικός στον τρόπο που έγραφε και δίδασκε μπορούμε να συμπεράνουμε η μέθοδος διδασκαλίας του ήταν ίδια σε όποιο ίδρυμα και να δίδασκε κάθε φορά.

Για την μελέτη του τρόπου διδασκαλίας του Ιούλιου Έννιγγ χρησιμοποιήθηκε το χειρόγραφο του 1874 του Ιούλιου Έννιγγ το οποίο προτιμήθηκε από την έντυπη εκδοχή αφού το χειρόγραφο γράφτηκε ένα χρόνο πριν εκδοθεί το *Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής* ενώ το έντυπο εκδόθηκε τρία χρόνια αργότερα. Παρατηρώντας τον τρόπο που ήταν διαρθρωμένα τα κεφάλαια κατ' έτος διδασκαλίας παρακάτω φαίνεται πως δομούσε το μάθημα ο Ιούλιος Έννιγγ.

Οι τάξεις της ωδικής ήταν τέσσερις¹²³ όπως φαίνεται στο χειρόγραφο και χωρίζονταν ως εξής: το πρώτο σχολικό έτος- Προκαταρκτική, δεύτερο σχολικό έτος- Γ τάξη, τρίτο σχολικό έτος- Β τάξη και τέταρτο σχολικό έτος- Α τάξη. Κάθε έτος διδασκαλίας περιέχει θεωρητικό και πρακτικό μέρος. Το θεωρητικό μέρος περιγράφεται με παραδείγματα όπως θα δούμε παρακάτω ενώ το πρακτικό μέρος περιλαμβάνει «Γυμνάσματα προς μόρφωσιν καλής φωνής και ευκινησίας του λάρυγγος και της γλώσσης» στους λεγόμενους ωδικούς πίνακες που θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Κατά το πρώτο έτος διδασκαλίας το μεγαλύτερο μέρος καταλάμβανε η εκμάθηση της Ρυθμικής. Η Μελωδική διδασκόταν περισσότερο τραγουδώντας με αρίθμηση των βαθμίδων και όχι με τη χρήση πενταγράμμου σε αντίθεση με σήμερα που η εκμάθηση του πενταγράμμου γίνεται από το πρώτο μάθημα θεωρίας. Η χρήση πενταγράμμου γινόταν μετά την εκμάθηση γυμνασμάτων που αφορούν τη φωνή –πιθανότατα και

¹²² Σταύρου Γιάννης, *Ο. π.*, σ.24.

¹²³ Φατούρου, *Η διδασκαλία...* [υπό έκδοση]

δίφωνων γυμνασμάτων- και η καθυστέρηση στην εισαγωγή της μουσικής γραφής μπορεί να οφείλεται στις κοινωνικές ομάδες τις οποίες δίδασκε ο Ιούλιος Έννιγγ αφού μεγάλο ποσοστό τους προερχόταν από τα χαμηλά στρώματα και συνεπώς με χαμηλή μόρφωση (Άποροι παιδιά, Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα).

7.2.1. Θεωρητικό μέρος

Η ύλη του μαθήματος σε σχέση με το Εγχειρίδιο φωνητικής μουσικής όσον αφορά το θεωρητικό μέρος διαμορφώνεται ως εξής:

Πρώτο Σχολικό έτος¹²⁴

Τάξη: Προκαταρκτική

Ρυθμική

1. Κατάταξη- κατηγοριοποίηση βάση του ρυθμικού σχήματος (δίμετροι, τρίμετροι, τετράμετροι και εξάμετροι ρυθμοί). Κεφάλαιο στο οποίο δεν χρησιμοποιούνται μέτρα ή κλάσματα αλλά γίνεται κατανοητή η διαίρεση των μέτρων με συλλαβές ή φράσεις από τις οποίες προκύπτουν τα ισχυρά και ασθενή μέρη των μέτρων όπως παραδείγματος χάριν για τα $\frac{6}{8}$ «Πά-ντες οι άν – θρω- ποι». [Κεφάλαιον Α', §1-4, σ.10-14, Κεφάλαιον Στ', σσ.26-27]
2. Ρυθμικές αξίες φθόγγων (ολόκληρα, μισά, τέταρτα, όγδοα, δέκατα έκτα, τριακοστά δεύτερα και εξηκοστά τέταρτα) και ασκήσεις στις διάφορες αξίες. [Κεφάλαιον Β', §15-22, σσ.15-20, Κεφάλαιον Ζ', Ι', ασκήσεις με ρυθμικές αξίες, σσ.29-31, 35-37].
3. «Σωματοποιημένη» ένδειξη του ρυθμικού σχήματος μέσω της χρήσης του δεξιού χεριού [Κεφάλαιον Α', §7-9, σσ.11]
4. Παύσεις [Κεφάλαιον Ε¹²⁵, §27,30 σ.24-25, 38 Κεφάλαιον Η', ασκήσεις με παύσεις, σσ.31-32]

¹²⁴ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Σημειώσεις Έννιγγ, 1874, σ.11.

¹²⁵ Εκ παραδρομής στο *Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής* αναγράφεται ως Κεφάλαιον Α' και όχι ως Κεφάλαιον Ε' όπως αναγράφεται στα περιεχόμενα..

5. Παρεστιγμένοι Φθόγγοι [Κεφάλαιον Δ', §24-25,30, Κεφάλαιον ΙΒ', §34-36, σσ.40-41¹²⁶ [Σημεία Στίξης]
6. Τρίηχα, Πεντάηχα, Επτάηχα [Κεφάλαιον Θ', §28-29, σσ.33-38]
7. Συγκοπές [Κεφάλαιον Δ', §23,26 σσ.20-22]

Μελωδική

8. Τα μείζονα τετράχορδα και η φυσική μείζονα κλίμακα. Η εκμάθηση των φθόγγων γίνεται σε τρεις γλώσσες: ελληνικά, γερμανικά, ιταλικά. [Κεφάλαιον Α', §37-44, σσ.42-47].
9. Διαστήματα δευτέρας, τρίτης, τετάρτης και πέμπτης και η διάκρισή τους σε μικρά- μεγάλα και καθαρά. [Κεφάλαιον ΚΑ', §103-107 σ. 75-77].
10. Οι κύριοι φθόγγοι της κλίμακας και τα σύμφωνα διαστήματα [Κεφάλαιον Β', §45-46, σσ.47-48, Κεφάλαιον Γ', §47-54, σσ.47-52]
11. Δευτερεύοντες φθόγγοι [Κεφάλαιον Ε', §55-62, σσ.52-54]¹²⁷.
12. Μελέτη των α', β' και γ' ωδικών πινάκων οι οποίοι περιείχαν 35 συνολικά γυμνάσματα
13. Ασκήσεις φωνητικής αγωγής με έμφαση στη δεξιότητα ευκινήσιας αναφορικά με τη χρήση του λάρυγγα και της γλώσσας.

Β' Σχολικό έτος¹²⁸

Τάξη: Γ

Μελωδική

1. Τα διαστήματα έκτης, εβδόμης και των υπολοίπων διαστημάτων και η διάκρισή τους σε μικρά και μεγάλα. [Κεφάλαιον ΚΑ', §108-111, σσ.78-80]
2. Η επέκταση της κλίμακας κάτω από την Ι βαθμίδα και πάνω από την VII. [Κεφάλαιον Η', §63-65, σσ.54-58]

¹²⁶ Το κεφάλαιο αυτό παραπέμπεται από το Κεφάλαιο Δ'.

¹²⁷ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Σημειώσεις Έννιγγ, 1874, σ.11.

¹²⁸ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Σημειώσεις Έννιγγ, 1874, σ.12.

3. Οι κλίμακες με μία και δύο διέσεις¹²⁹. [Κεφάλαιον Ι΄, §67-69, Κεφάλαιον ΙΑ΄, §76-84¹³⁰, Κεφάλαιον ΙΒ΄, 85-87, σσ.58, 63-67]
4. Η φυσική ελάσσονα κλίμακα [Κεφάλαιον ΚΕ΄, §136-140, σσ.95-96]
5. Οι κύριες βαθμίδες (I, IV, V) [Κεφάλαιον ΚΓ΄, §114-125, σσ.82-87]
6. Η μελέτη του δ΄, ε΄, στ΄ και ζ΄ ωδικών
7. Ασκήσεις φωνητικής αγωγής με έμφαση στη δεξιότητα ευκινήσιας αναφορικά με τη χρήση του λάρυγγα και της γλώσσας.
8. Ασκήσεις φωνητικής αγωγής με έμφαση στη δεξιότητα ευκινήσιας αναφορικά με τη χρήση του λάρυγγα και της γλώσσας.

Γ Σχολικό έτος¹³¹

Τάξις β

Μελωδική

1. Διαστήματα ενάτης, δεκάτης, δωδεκάτης και δεκάτης τρίτης και η διάκρισή τους σε μικρά και μεγάλα¹³².
2. Οι δώδεκα μείζονες και οι δώδεκα ελάσσονες κλίμακες. [Κεφάλαιον ΙΕ΄, §88, Κεφάλαιον ΙΣΤ΄, §89, Κεφάλαιον ΙΖ΄, §90, Κεφάλαιον ΙΗ΄, §91, Κεφάλαιον ΙΘ΄, §92, Κεφάλαιον Κ΄, §93, Κεφάλαιον ΚΑ΄, §94-102, σσ.67-75]
3. Κύκλος Πεμπτών [Κεφάλαιον ΚΓ΄, §126, σ.87-90]
4. Τα επτά γένη των αρχαίων. [Κεφάλαιον ΚΣΤ΄, §141, σ.98]
5. Η μελέτη των λοιπών ωδικών πινάκων [η, θ, ι].
6. Η ωδή τετραφώνων ασμάτων και ελασσόνων κλιμάκων
7. Ασκήσεις φωνητικής αγωγής με έμφαση στη δεξιότητα ευκινήσιας αναφορικά με τη χρήση του λάρυγγα και της γλώσσας.

¹²⁹ Δεν αναγράφεται στην ύλη αλλά θεωρήθηκε ότι κατά την διδασκαλία των κλιμάκων με μία και δύο διέσεις έχουν ήδη διδαχθεί οι αλλοιώσεις και η χρωματική κλίμακα αφού στο κεφάλαιο ΙΒ΄ «εύρεσις του διατονικού τρόπου του Σολ» θεωρείται δεδομένη η γνώση της χρωματικής κλίμακας. (σελ.65.)

¹³⁰ Στο κεφάλαιο αυτό αναφέρονται οι βαθμίδες, γνώση απαραίτητη για την κατανόηση των κλιμάκων, οπότε θεωρούμε ότι αυτό το κεφάλαιο εμπεριέχεται στην διδασκαλία των κλιμάκων.

¹³¹ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Σημειώσεις Έννιγγ, 1874, σ.12.

¹³² Δεν βρέθηκε σχετικό κεφάλαιο στο *Εγχειρίδιο*.

Δ' σχολικόν έτος¹³³

Τάξις α

1. Διάκριση των αρμονικών και διαβατικών φθόγγων [Κεφάλαιο ΚΔ', §127-135, σ.91-95]
2. Η Χρωματική κλίμακα [Κεφάλαιον Ι', §70-76, σσ.58-63]¹³⁴
3. Ελαττωμένα και αυξημένα διαστήματα [Κεφάλαιον ΚΑ', §112-113, σσ.80-81]
4. Δυναμικές [Μέρος Γ', §142-162, σσ.99-161]
5. Τετράφωνα τραγούδια
6. Ασκήσεις φωνητικής αγωγής με έμφαση στη δεξιότητα ευκινήσιας αναφορικά με τη χρήση του λάρυγγα και της γλώσσας.

Από τα κεφάλαια του *Εγχειριδίου Φωνητικής Μουσικής* δεν περιλαμβάνονται στην ύλη τα εξής Ρυθμική, Κεφάλαιον ΙΑ', §31-33, σσ. 39-40 που περιγράφει την ρυθμική αγωγή και το Κεφάλαιον ΚΔ', της Μελωδικής, §127-135, σσ.91-95 που περιγράφει τους εναρμόνιους και διαβατικούς φθόγγους.

7.2.2. Πρακτικό μέρος

Η διδασκαλία του πρακτικού μέρους ήταν συνδεδεμένη με το θεωρητικό μέρος και κάθε κεφάλαιο της μελωδικής (σελίδες 47-103 του *Εγχειριδίου*) παραπέμπει στους Ωδικούς Πίνακες. Οι Ωδικοί πίνακες, οι οποίοι δεν έχουν βρεθεί, περιείχαν τα αντίστοιχα μουσικά παραδείγματα. Είχαν διαβάθμιση δυσκολίας από το ένα μέχρι το δέκα¹³⁵, συντάσσονταν από τον Ιούλιο Έννιγγ και τον Αλέξανδρο Κατακουζηνό και

¹³³ Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ, υποφ. Έννιγγ και λοιπά 19^{ου} αιώνα. Αρχείο Σημειώσεις Έννιγγ, 1874, σ.12.

¹³⁴ Δεν είναι ξεκάθαρο από την ύλη του μαθήματος αν γίνονταν ασκήσεις με αλλοιωμένους φθόγγους από το Β' σχολικό έτος που οι μαθητές διδάσκονταν τις κλίμακες, άρα γνώριζαν και τις αλλοιώσεις.

¹³⁵ Την 28η Απριλίου 1875 εγκρίθηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο να τυπωθούν 1000 αντίτυπα για τους πίνακες 1, 2, 7, 8, 9 και 10 για το ποσό των 600 δρχ. τα οποία δεν τυπώθηκαν και λόγω της έκδοσης του *Εγχειριδίου* του Ιούλιου Έννιγγ. Έτσι, ζητά ξανά έγκριση ώστε να τυπωθούν 6000 πίνακες. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου από 13 Σεπτεμβρίου 1871 μέχρι 26 Δεκεμβρίου 1882, Συνεδριάσεις 120. 28.04.1875.*

πωλούνταν στους μαθητές του Ωδείου¹³⁶. Όπως προκύπτει, οι ωδικοί πίνακες στα δέκα τεύχη¹³⁷ (Α-Ι) είχαν συνολικά 309 γυμνάσματα.

Πιο αναλυτικά οι Ωδικοί Πίνακες περιέχουν:

Αρ.1	γυμνάσματα με διαστήματα 2 ^{ας}
Αρ. 3-9	γυμνάσματα με διαστήματα 3 ^{ης}
Αρ. 10-14	γυμνάσματα με διαστήματα 3 ^{ης} , 5 ^{ης}
Αρ. 15-31	γυμνάσματα με διαστήματα 3 ^{ης} , 5 ^{ης} , 8 ^{ης}
Αρ. 27-29	γυμνάσματα αριθμώντας, συλλαβίζοντας, τραγουδώντας με τη συλλαβή
λα και τραγουδώντας με τις ονομασίες των φθόγγων.
Αρ. 30	Κανόνας
Αρ. 33-35	Κανόνες
Αρ. 43-51	γυμνάσματα με διαστήματα 3 ^{ης} , 5 ^{ης} , 7 ^{ης} , 8 ^{ης} . Στα γυμνάσματα αυτά δεν
χρησιμοποιούνται νότες αλλά αριθμοί για την κατανόηση των διαστημάτων όπως
περιγράφεται αναλυτικότερα (τεκμήρια 5 και 6).
Αρ. 52-59	γυμνάσματα με διαστήματα 3 ^{ης} , 4 ^{ης} , 5 ^{ης} , 7 ^{ης} , 8 ^{ης}
Αρ. 60-64	γυμνάσματα με διαστήματα 2 ^{ης} , 3 ^{ης} , 4 ^{ης} , 5 ^{ης} , 7 ^{ης} , 8 ^{ης}
Αρ. 67	γυμνάσματα με διαστήματα 2 ^{ης} , 3 ^{ης} , 4 ^{ης} , 5 ^{ης} , 7 ^{ης} , 8 ^{ης}
Αρ. 65-74	γυμνάσματα με διαστήματα 2 ^{ης} , 3 ^{ης} , 4 ^{ης} , 5 ^{ης} , 6 ^{ης} , 7 ^{ης} , 8 ^{ης}
Αρ. 79-83	γυμνάσματα πάνω από την οκτάβα
Αρ. 84-86	γυμνάσματα πάνω από την οκτάβα και την 5 ^η βαθμίδα της κλίμακας
Αρ. 87-91	γυμνάσματα πάνω από την οκτάβα και την 5 ^η και 7 ^η βαθμίδα της
κλίμακας
Αρ. 92-98	γυμνάσματα κάτω από την οκτάβα
Αρ. 99-100	διαχωρισμός φωνών και πολυφωνικά τραγούδια

¹³⁶ Όπως φαίνεται παρά την πρόταση του Διοικητικού Συμβουλίου ο Ιούλιος Έννιγγ και ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός δεν είχαν κοινό πρόγραμμα σπουδών. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου από 13 Σεπτεμβρίου 1871 μέχρι 26 Δεκεμβρίου 1882*, Συνεδρίασις 59. 17.11.1875.

¹³⁷ Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου από 13 Σεπτεμβρίου 1871 μέχρι 26 Δεκεμβρίου 1882*, Συνεδρίασις 59. 17.11.1875.

- Αρ. 102-116 γυμνάσματα με αλλοιωμένους φθόγγους
- Αρ. 117 διαστήματα 1^{ης} [χρησιμοποιούνται πλέον νότες και διευκρινίζονται με μουσικούς όρους τα διαστήματα]
- Αρ. 118 διαστήματα 3^{ης}
- Αρ. 119 διαστήματα 4^{ης}
- Αρ. 120 διαστήματα 5^{ης}
- Αρ. 121 διαστήματα 6^{ης}
- Αρ. 122 διαστήματα 7^{ης}
- Αρ. 123¹³⁸ διαστήματα 8^{ης}
- Αρ. 125 Μείζονα κλίμακα Σολ και η επέκτασή της κάτω από τη βάση
- Αρ. 126-135 γυμνάσματα στην μείζονα κλίμακα Σολ
- [Αρ. 136 Μείζονα κλίμακα Ρε]
- Αρ. 137-143 γυμνάσματα στην μείζονα Κλίμακα Ρε
- Αρ. 145-150 γυμνάσματα στην μείζονα Κλίμακα Λα
- Αρ. 153-157 γυμνάσματα στην μείζονα Κλίμακα Μι
- Αρ. 158-164 γυμνάσματα στην μείζονα Κλίμακα Σι και Φα^{#139}
- Αρ. 163-168 γυμνάσματα στην εκτεταμένη μείζονα Κλίμακα Φα
- Αρ. 170-173 γυμνάσματα στην εκτεταμένη μείζονα Κλίμακα Σι^b
- Αρ. 175-177 γυμνάσματα στην εκτεταμένη μείζονα Κλίμακα Μι^b
- Αρ. 179-181 γυμνάσματα στην εκτεταμένη μείζονα Κλίμακα Λα^b
- Αρ. 182-185 γυμνάσματα στην εκτεταμένη μείζονα Κλίμακα Ρε^b και Σολ^{b140}
- Αρ. 186 γυμνάσματα με μετατροπίες
- Αρ. 187-188 γυμνάσματα με μετατροπίες
- Αρ. 189 γυμνάσματα με μετατροπίες

¹³⁸ Εκ παραδρομής αναγράφεται ως αρ. 122 στο *Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής*

¹³⁹ Ο Έννιγγ σχολιάζει ότι οι κλίμακες σι και φα[#] είναι σπάνιες και συναντώνται σπάνια.

¹⁴⁰ Ο Έννιγγ σχολιάζει ότι οι κλίμακες ρε^b και σολ^b είναι σπάνιες και συναντώνται σπάνια.

Αρ.190-195	γυμνάσματα με μετατροπίες
Αρ.196	γυμνάσματα με μετατροπίες
Αρ.197-200	γυμνάσματα με μετατροπίες
Αρ.201-206	γυμνάσματα με μετατροπίες
Αρ.207-256	γυμνάσματα με όλες τις δυνατές μετατροπίες «όλων των εν χρήσει διατονικών τρόπων δια των πέμπτων και τετάρτων»
Αρ.257-260	γυμνάσματα στην ελάσσονα κλίμακα Ντο
Αρ.261-262	γυμνάσματα με σχετικές κλίμακες
Αρ.263	γυμνάσματα με σχετικές κλίμακες
Αρ.264-268	γυμνάσματα με σχετικές κλίμακες
Αρ.269-270	γυμνάσματα με forte και piano
Αρ.271-272	γυμνάσματα
Αρ.273-277	γυμνάσματα με fortissimo και pianissimo
Αρ.278-279	γυμνάσματα με crescendo
Αρ.280-281	γυμνάσματα με decrescendo
Αρ.282-283	γυμνάσματα με crescendo και decrescendo
Αρ.284-290	γυμνάσματα με σύμβολα δυναμικής που είναι ίδια αναφορικά με τις δυναμικές είτε πρόκειται για μεγάλη αυτοτελή φράση είτε επιμέρους φθόγγους
Αρ.291-292	γυμνάσματα με φθόγγους που εκφέρονται με δυναμικές («πεπιεσμένοι φθόγγοι»)
Αρ.293-294	γυμνάσματα με sforzando
Αρ.295-309	διάφορα γυμνάσματα

Στη διδασκαλία, όπως φαίνεται και στο *Εγχειρίδιο*, ο Ιούλιος Έννιγγ χρησιμοποιούσε πολλές φωνητικές ασκήσεις. Οι εξάσκηση γινόταν με διαφορετικούς τρόπους. Πρώτον, *αριθμώντας τις νότες*. Ονόμαζε κάθε νότα με τον αριθμό της βαθμίδας και οι μαθητές καλούνταν να αριθμήσουν κάθε νότα του μουσικού γυμνάσματος. Έτσι όσο δίδασκε την Ρυθμική, κατά το πρώτο έτος διδασκαλίας, οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να

τραγουδούν τα διαστήματα των νοτών και να καλλιεργούν τη φωνή τους χωρίς να είναι απαραίτητο να διαβάζουν νότες. Δεύτερον να τις συλλαβίζουν, δηλαδή ανάγνωση με ρυθμικό dictée στα ελληνικά (πα, Βου, Γα) και στα ιταλικά (do, re, mi). Τρίτον να τραγουδούν τα γυμνάσματα με τη συλλαβή «λα» και τέλος, να τραγουδούν δίφωνα, τρίφωνα ή και τετράφωνα τραγούδια.

Το μάθημα της φωνητικής μουσικής διδασκόταν για μία ώρα τρεις φορές την εβδομάδα και ήδη από την πρώτη έτος διδασκαλίας οι μαθητές χωρίζοντας σε δύο, τρεις ή τέσσερις ομάδες ανάλογα με τα γυμνάσματα ώστε να τραγουδούν ασκήσεις σε διφωνία, τριφωνία και τετραφωνία με όλους τους δυνατούς τρόπους όπως περιγράφεται παραπάνω.¹⁴¹

Όπως αναφέρει ο Ξανθουδάκης¹⁴² :

«Η ραγδαία ανάπτυξη συστηματικών κοινωνικών δραστηριοτήτων στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος μετά το 1830 δημιούργησε την ανάγκη της παγίωσης, στον τομέα της μουσικής (όπως και σε πάμπολους άλλους τομείς), μιας εκσυγχρονισμένης ελληνόγλωσσας μουσικής ορολογίας. Στην ειδική περίπτωση της ονοματοδοσίας των τύπων της ανθρώπινης φωνής, ως προς τις τονικές εκτάσεις των ασματικών τους δυνατοτήτων οι μορφωμένοι Νεοέλληνες χρειάστηκε να αναζητήσουν λύση ανάμεσα σε δύο όρια: την επιστράτευση αρχαίων ονομασιών, την οποία επιχείρησε ο Χρύσανθος το 1832, και την απευθείας εισαγωγή των σχετικών ιταλικών όρων, μέσω μιας απλής ορθογραφικής προσαρμογής, όπως εκείνη εμφανίζεται στοο κατά τα άλλα αρχαίζον κείμενο του Κυριακού Μελύρρητου το 1836.»

Μια τέτοια προσπάθεια απόδοσης όρων που αφορά την ανθρώπινη φωνή γίνεται στο *Εγχειρίδιο φωνητικής Μουσικής* και αναλύεται από τον Χάρη Ξανθουδάκη στο 15 τεύχος του Μουσικού Ελληνομνήμων.

Άλλη μία προσπάθεια του Ιούλιου Έννιγγ απόδοσης όρων στα ελληνικά αφορά την ορολογία των φθόγων. Κατά τη διδασκαλία του χρησιμοποιούσε τρεις τρόπους: τον Ελληνικό (πα, Βου, Γα), τον Γερμανικό (c,d,e) και τον ιταλικό (do,re,mi). Τους δύο τελευταίους τους θεωρούσε ανεπαρκείς αφού δεν μπορούσαν να αποδώσουν την χρωματική κλίμακα με διαφορετική ονομασία για τον κάθε φθόγο. Στα ιταλικά για να περιγράψουμε τρεις νότες χρησιμοποιούμε μία ονομασία με την προσθήκη των λέξεων δίεση ή ύφεση εάν η νότα έχει οξυνθεί ή βαρυνθεί, χρησιμοποιώντας την ονοματολογία του Guido d'Arezzo. Αντίθετα, η γερμανική έχει τα γράμματα *is* για την δίεση και *s* ή *es* για την ύφεση, όπως παραδείγματος χάριν *A, Ais, As* ή *Ge, Gis, Ges*. Στην ελληνική

¹⁴¹ Έννιγγ. *Εγχειρίδιο Φωνητικής...*, σ.51.

¹⁴² Ξανθουδάκης. *Ο. π.*, σσ.37-39..

χρησιμοποιείται κάτι αντίστοιχο, το γράμμα ι για την δίεση και ού για την ύφεση, όπως παραδείγματος χάριν *πα, πι, που ή Χα, Ηι, Ηου* αντίστοιχα.

Measure	8	9	10	11	12	13	14
Notes	La	La	Si	Do	Do	Re	Re
Latin	A	Ais	Ha	Ce	Cis	D	Dis
Greek	πα	πι	Βε	Γα	Γι	Δα	Δι

Measure	15	16	17	18	19	20
Notes	Mi	Fa	Fa	Sol	Sol	La
Latin	E	Ef	Fis	Ge	Gis	A
Greek	κε	Ζω	Ζι	Να	Νι	πα

Εικόνα 1 Ονοματολογία ανιούσας χρωματικής κλίμακας

Measure	15	16	17	18	19	20	21
Notes	La	La	Sol	Sol	Fa	Mi	Mi
Latin	A	As	Ge	Ges	F	E	Es
Greek	πα	που	Να	Νου	Ζω	κε	κου

Measure	22	23	24	25	26	27
Notes	Re	Re	Do	Si	Si	La
Latin	D	Des	Ce	Ha	Re	A
Greek	Δα	Δου	Γα	Βε	Βου	πα

Εικόνα 2 Ονοματολογία κατιούσας χρωματικής κλίμακας

Όπως αναφέρει όμως ο Ιούλιος Έννιγγ η ελληνική ορολογία υπερτερεί των άλλων δύο αφού για την χρωματική κλίμακα, ανιούσα και κατιούσα, που αποτελείται από 25 φθόγγους χρησιμοποιούνται εννέα α, τέσσερα ε, πέντε ι, δύο ω και πέντε ου σε σχέση με τη γερμανική που περιέχει μόνο έξι α, πέντε ι και δεκατέσσερα α χωρίς να περιλαμβάνει τον τόσο κατάλληλο ήχο για την ωδική ο και ου. Έτσι, χρησιμοποιώντας την ελληνική ορολογία σε μία χρωματική κλίμακα γίνεται αναπόφευκτα η χρήση όλων των φωνηέντων.¹⁴³

¹⁴³ Έννιγγ. *Εγχειρίδιο Φωνητικής...*, σ.62.

7.3. Εξετάσεις του μαθήματος

Από τα παραπάνω τεκμήρια πηγάζουν και οι πληροφορίες για την εξέταση του μαθήματος ωδικής. Οι πληροφορίες που έχουμε μέχρι στιγμής αφορούν μόνο το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο χωρίς να έχουμε στοιχεία για τον τρόπο που εξεταζόταν το μάθημα στα υπόλοιπα ιδρύματα τα οποία δίδαξε ο Ιούλιος Έννιγγ.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Κανονισμό του Ωδείου Αθηνών οι εξετάσεις ορίζονταν για κάθε έτος χωριστά. Όσον αφορά την προκαταρκτική τάξη, οι μαθητές καλούνταν να γράψουν ρυθμικά θέματα που απαγγέλλονταν από το δάσκαλο και να αποδώσουν τους α, β, γ, ωδικούς πίνακες από μνήμης α) αριθμώντας τις νότες, β) συλλαβίζοντάς τες και γ) τραγουδώντας με τη συλλαβή «λα». Ο συλλαβισμός των νοτών πρέπει να γίνεται «στα ελληνικά (πα, βου, γα) και στα ιταλικά (do, re, mi). Για το δεύτερο σχολικό έτος οι μαθητές καλούνταν να γράψουν ρυθμομελωδικά θέματα απαγγελλόμενα από τον δάσκαλο και να τραγουδήσουν τους δ, ε, στ, και ζ ωδικούς πίνακες αλλά και τραγούδια δίφωνα, τρίφωνα και τετράφωνα. Το επόμενο έτος οι μαθητές καλούνται να μεταφέρουν σε άλλες κλίμακες τα δοθέντα μουσικά θέματα και να τραγουδήσουν δίφωνα και πολυφωνικά άσματα ενώ το τελευταίο έτος οι μαθητές υποβάλλονταν σε εξετάσεις εφ' όλης της ύλης. Λόγω της ταχείας προόδου μαθητών της ωδικής ο Ιούλιος Έννιγγ πρότεινε «προς την τελείαν εκμάθησιν της τέχνης» της ωδικής η ανωτέρα τάξη ωδικής να δίνει δημόσια συναυλία περί την περίοδο των απόκρεων και κατά τη λήξη του σχολικού έτους και να βραβεύεται με εκατό δραχμές ένας μαθητής ωδικής από τις παρακάτω κατηγορίες: μια υπέρφωνος *soprano*, μια υψίφωνος *alti*, ένας οξύφωνος πρώτος, ένας οξύφωνος δεύτερος, ένας βαρύφωνος πρώτος, ένας βαρύφωνος δεύτερος, ένας υπέρφωνος, ένας υψίφωνος, ένας οξύφωνος, ένας βαρύφωνος του τμήματος Ορχηστρικού Χατζηκώνστα.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Φατούρου Αικατερίνη-Μυρτώ. *Η διδασκαλία ωδικής...* [υπό έκδοση].

8. Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία έγινε μία εκτενής καταγραφή της εργογραφίας και της επαγγελματικής πορείας του Ιούλιου Έννιγγ, που ήρθε να καλύψει τις αποσπασματικές αναφορές στην υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Ο Ιούλιος Έννιγγ δικαίως χαρακτηρίστηκε ως ένας από τους σημαντικότερους μουσικοπαιδαγωγός του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα αφού προσπάθησε να δημιουργήσει ένα νέο πρότυπο διδασκαλίας για τα ελληνικά δεδομένα ώστε να καλύψει το κενό της συστηματικής εκπαίδευσης στην ευρωπαϊκή μουσική στην Ελλάδα.

Στην διδασκαλία του δεν προσπάθησε να επιβάλλει την Βαυαρική κουλτούρα αλλά προσαρμόστηκε μέσω της δημιουργίας μουσικής που αναδεικνύει την Ελληνική ταυτότητα (Ελληνική ορολογία, Αρχαία Ελλάδα και Θρησκευτική Μουσική) κάτι το οποίο ήταν και ο γενικότερος στόχος της εποχής στην εκπαίδευση.

Στην επαγγελματική του καριέρα βρέθηκε σε πολλές και διαφορετικές θέσεις οι οποίες δεν είχαν πάντα σχέση με την μουσική εκπαίδευση. Η μεθοδικότητα και η ικανότητά του στην οργάνωση ήταν κοινός άξονας όλης του της πορείας.

Έγινε προσπάθεια εύρεσης των επιρροών του Έννιγγ για τη συγγραφή των δύο εγχειριδίων που εξέδωσε με σκοπό να ανιχνευθούν οι δικές του προσθήκες.

Σύμφωνα με τις απόψεις των μαθητών του μέσα από πηγές και την αλληλογραφία φαίνεται πόσο αξιόλογος μουσικός και αγαπητός σαν άνθρωπος ήταν.

Πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν ελάχιστα αντίγραφα βιβλίων του Ιούλιου Έννιγγ που σώζονται στις βιβλιοθήκες της Ελλάδας και συνήθως χρήζουν άμεσης συντήρησης. Οι περισσότερες εγγραφές των καταλόγων των βιβλιοθηκών έχουν χαθεί. Σε όσες βιβλιοθήκες των Αθηνών πραγματοποιήθηκε έρευνα, εντοπίστηκαν συνολικά τα εξής: ένα αντίτυπο από τα *Μούσα και Ασμάτια Χριστιανικά*, αποσπασματικά αντίτυπα από τα *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά* και δεν βρέθηκε το *Εγχειρίδιο Φωνητικής Μουσικής*.

Μια πιο εις βάθος έρευνα στο έργο του και την πορεία της ζωής του θα μπορέσει να φωτίσει τις ακόμα αχαρτογράφητες πτυχές τις πολυσχιδούς προσωπικότητας και του έργου του. Πολλά από τα παραπάνω κεφάλαια έχουν ελλιπείς πληροφορίες οι οποίες δεν μπορούσαν να επεκταθούν μέσα στην παρούσα πτυχιακή εργασία. Είναι όμως η

βάση που θα δώσει τη δυνατότητα να αναδειχθούν περισσότερες λεπτομέρειες στην διδασκαλία της φωνητικής μουσικής στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τεκμήριο 1: Ύλη μαθήματος Ωδικής όπως εκδόθηκε στον Κανονισμό της εν Αθήναις Φιλαρμονικής Εταιρίας Η Ευτέρπη το 1871.

Κατά το πρώτον έτος θέλουσι διδαχθή

1. Η ρυθμική
2. Η διατονική κλίμαξ
3. Το επιτυγχένειν του κυρίου και τους πλαγίους φθόγγους της αυτής κλίμακος
4. Η αύξησις της διατονικής κλίμακος προς το οξύ και το βαρύ.
5. Η χρωματική κλίμαξ.
6. Η κατ' ακοήν ωδή μονοτόνων ασμάτων.

Κατά το δεύτερον έτος

1. Τα ημίτονα εν συνδυασμώ μετά των διαφόρων τόνων
2. Αι διαστάσεις (Intervalli).
3. Η εύρεσις των διαφόρων διατονιών.
4. Η ωδή διαφόρων ασμάτων.

Κατά το τρίτον έτος

1. Η στροφή εις τας συγγενευούσας διατονίας.
2. Αι συμφωνίαι.
3. Οι εναρμόνιοι και διαβαίνοντες φθόγγοι.
4. Αι απαλαί διατονίαι.
5. Η δυναμική.
6. Η ωδή τριφώνων και τετραφώνων ασμάτων.

Κατά το τέταρτον έτος

1. Η σπουδή της αρμονίας και
2. Ο τρόπος της εκτελέσεως μελοδραματικών συνθέσεων εν τω θεάτρω υπό την τελειοποιηθέντων μαθητών της φωνητικής μουσικής.

Τεκμήριο 2: Ύλη μαθήματος Ωδικής. Χειρόγραφο Ιούλιου Έννιγγ 1874.

Τετραετής περίοδος της εν τη Ωδείω διδασκαλίας της Ωδικής.

Α΄ Σχολικόν έτος (από α 7βρίου-31 Ιουλίου)

Τάξις προκαταρκτική

1. Ρυθμική. Διαίρεσις των μουσικών πονημάτων / εις διμέτρους, τριμέτρους, τετραμέτρους και εξαμέτρους / ρυθμούς.
2. Διαίρεσις του μακρού εις ημίμακρα, βραχεία, χρώ- / ματα, δίχρωμα, τρίχρωμα κ.τ.λ.
3. Σήμανσις των διαφόρων ρυθμών δια παλμών.
4. Αι παύλαι.
5. Η στίξις των σημείων.
6. Τρίηχα, Πεντάηχα, Επτάηχα.
7. Συγκοπαί.
8. Μελωδική. Τα σκληρά τετράχορδα και η σκληρά / διατονική κλίμαξ των φυσικών ήχων:
~~Γα, Δι, κΕ, Ζω, νΗ, πα, Βου, Γα~~
~~Δο, Ρε, Μι, Φα, Σολ, Λα, Σι, Δο~~
~~Σ, Δ, Ε, Φ, Γ, Α, Β, Γ~~
9. Αι διαστάσεις των δια δυω, τριών, τεσσάρων και πέντε/ μετά διακρίσεων των μικρών, καθαρών και μεγά- / λων διαστάσεων.
10. Οι κύριοι φθόγγοι της διατονίας, οι σχηματίζοντες την συμφωνίαν αυτής.
11. Οι πλάγιοι φθόγγοι.
12. Μελέτη του α΄, β΄ και γ΄ ωδικού πίνακος
13. Γυμνάσματα προς μόρφωσιν καλής φωνής και ευκινήσιαν του λάρυγγος και της γλώσσης.

[Εις τας εξετάσεις γράφουσιν οι μαθηταί τα από του / διδασκάλου απαγγερόμενα ρυθμικά πονήματα και / άδουσι τους μνησθέντας τρεις πίνακας α΄ αριθμούντες / τους ήχους, β΄ συλλαβίζοντες αυτούς / και γ΄ φθεγγόμενοι αυτούς επί της συλλαβής λα.]

Β΄ Σχολικόν έτος

Τάξις γ

1. Μελωδική: Αι διαστάσεις των δια εξ, επτά και πασών / μετά διακρίσεως των μικρών και μεγάλων.
2. Η επέκτασις της κλίμακος προς το οξύ και το βαρύ.

3. Αι διατονίαι με ένα και με δύο ηλλοιωμένους / ήχους
 4. Η μαλακή κλίμαξ των φυσικών ήχων.
~~πΑ, Βου, Γα, Δι, κΕ, Ζω, νΗ, πΑ~~
 5. Αι εις την τονικήν προσάκουσαι τρεις διατονίαι: / η μαλακή, η υφηγουμένη και η ηγουμένη.
 6. Η μελέτη του δ', ε', στ' και ζ' ωδικού πίνακος
 7. Η ωδή διφώνων, τριφώνων και τετραφώνων ασμάτων/ των άνω διαφωνιών.
 8. Γυμνάσματα προς μόρφωσιν καλής φωνής και ευκινησίας/ του λάρυγγος και της γλώσσης.
- [Εις τας εξετάσεις γράφουσιν οι μαθηταί τα / υπό του διδασκάλου απαγγελλόμενα ρυθμομελωδικά / πονήματα και άδουσι τους της τάξεως ταύτης τεσσάρας / πίνακας και άσματα τετράφωνα.]

Γ' Σχολικόν έτος

Τάξις β

1. Μελωδική: Αι διαστάσεις των δια εννέα, δέκα, / δώδεκα και δεκατριών, μετά διακρίσεως των / μικρών και μεγάλων.
 2. Άπασαι αι δώδεκα σκληραί διατονίαι και αι δώδεκα μαλακαί.
 3. Κυκλοφορία δια των διατονιών δια των δια πέντε / και δια των δια τεσσάρων.
 4. Τα επτά γένη των διατονικών των αρχαίων.
 5. Η μελέτη των λοιπών ωδικών πινάκων.
 6. Η ωδή τετραφώνων ασμάτων και των μαλακών διατονιών.
 7. Γυμνάσματα προς μόρφωσιν καλής φωνής και ευκινη- / σίας του λάρυγγος και της γλώσσης.
- [Εις τας εξετάσεις μεταγράφουσιν οι μαθηταί δο-/ θέντα αυταίς μουσικά πονήματα εις άλλας ορισθο-/ μένας διατονίας και άδουσι τετράφωνα άσματα.]

Δ' Σχολικόν έτος

Τάξις α

1. Η διάκρισις των ~~εναρμονίων~~ αρμονικών και των ~~διαβαινόντων~~ διαβατικών ήχων.
2. Η χρωματική κλίμαξ.
3. Αι ελαττωμένοι και αι υπέρογκαι διαστάσεις.

4. Τα της δυναμικής (απαγγελίας της ωδής)
5. Τετράφωνα άσματα
6. Γυμνάσματα προς μόρφωσιν καλής φωνής και ευκινησίας / του λάρυγγος και της γλώσσας.

[Εις τας εξετάσεις γράφουσιν αι μαθηταί ρυθμο-/ μελωδικά άσματα απαγγελλόμενα υπό του διδασκά-/ λου και εκκλίνοντα ενίοτε εις προσηκούσας διατο-/ νίας. Μόνον οι επιτυχόντες θεωρούνται άξιοι καλαί απολυτηρίου πτυχίου.]

Τεκμήριο 3: Ύλη μαθήματος Ωδικής. Χειρόγραφο Αλέξανδρου Κατακουζηνού 1874.

Τετραετής περίοδος της εν τη Ωδείω διδασκαλίας της Ωδικής.

Α' Σχολικόν έτος (από α 7βρίου-31 Ιουλίου)

Τάξις προκαταρκτική

Α' Ρυθμική.

1. Διαίρεσις των μουσικών πονημάτων εις διμέτρους, τριμέτρους, /τετραμέτρους και εξαμέτρους ρυθμούς.
2. Διαίρεσις του μακρού εις ημίμακρα, βραχεία, χρώματα, δίχρωμα, / τρίχρωμα κ.τ.λ.
3. Σήμανσις των διαφόρων ρυθμών δια παλμών.
4. Παύλαι.
5. Στίξις των σημείων.
6. Τρίηχα, Πεντάηχα, Επτάηχα.
7. Συγκοπαί.

Β' Μελωδική.

8. Τα σκληρά τετράχορδα και η σκληρά διατονική κλίμαξ.
9. Διαστάσεις των δια δυω, τριών, τεσσάρων και πέντε.
10. Κύριοι φθόγγοι της διατονίας, οι σχηματίζοντες την / συμφωνίαν αυτής.
11. Πλάγιοι φθόγγοι.
12. Μελέτη του α' , β' και γ' ωδικού πίνακος
13. Γυμνάσματα προς μόρφωσιν της φωνής και ευκινησίαν του λάρυγγος και της γλώσσης.

[Εις τας εξετάσεις γράφουσιν οι μαθηταί τα από του διδασκάλου απαγγελλόμενα / ρυθμικά πονήματα και άδουσι τους μνησθέντας τρεις πίνακας α' αριθμούντες τους ήχους, / β' συλλαβίζοντες αυτούς και γ' φθεγγόμενοι αυτούς επί της συλλαβής λα.]

Β' Σχολικόν έτος. Τάξις γ

Μελωδική:

1. Διαστάσεις των δια εξ, επτά και πασών μετά διακρί-/σεως των μικρών και μεγάλων.
2. Η επέκτασις της κλίμακος προς το οξύ και το βαρύ.
3. Διατονίαι με ένα και με δύο ηλλοιωμένους ήχους.
4. Μαλακή κλίμαξ των φυσικών ήχων.
5. Αι εις την τονικήν προσάκουσαι τρεις διατονίαι: η μαλακή, / η υφηγουμένη και η ηγουμένη.
6. Η μελέτη του δ', ε', στ' και ζ' ωδικού πίνακος.
7. Ωδή διφώνων, τριφώνων και τετραφώνων ασμάτων των άνω / διαφωνιών.

Γυμνάσματα προς μόρφωσιν καλής φωνής και ευκινησίας του / λάρυγγος και της γλώσσης.

[Εις τας εξετάσεις γράφουσιν οι μαθηταί τα υπό του διδασκάλου απαγγελλόμενα / ρυθμομελωδικά πονήματα και άδουσι τους της τάξεως ταύτης τεσσάρων πίνακας και άσματα δίφωνα, / τρίφωνα και τετράφωνα.]

Γ' Σχολικό έτος. Τάξις β

Μελωδική:

1. Διαστάσεις των δια εννέα, δέκα, δώδεκα και δεκατριών / μετά διακρίσεως των μικρών και μεγάλων.
2. Αι δώδεκα σκληραί διατονίαι και αι δώδεκα μαλακαί.
3. Κυκλοφορία δια των διατονιών δια των δια πέντε και δια των / δια τεσσάρων.
4. Τα επτά γένη των διατονικών των αρχαίων.
5. Μελέτη των λοιπών ωδικών πινάκων.
6. Ωδή τετραφώνων ασμάτων και των μαλακών διατονιών.
7. Γυμνάσματα προς μόρφωσιν καλής φωνής και ευκινη-/σίας του λάρυγγος και της γλώσσης.

[Εἰς τὰς ἐξετάσεις μεταγράφουσιν οἱ μαθηταὶ δοθέντα αὐταῖς / μουσικά πονήματα εἰς ἄλλας ορισθεμένης διατονίας καὶ ἀδοῦσι / τετράφωνα ἄσματα.]

Δ΄ Σχολικόν ἔτος. Τάξις α

1. Διάκρισις τῶν ἀρμονικῶν καὶ τῶν διαβατικῶν ἤχων.
2. Χρωματικὴ κλίμαξ.
3. Αἱ ἐλαττωμέναι καὶ αἱ υπέρογκαι διαστάσεις.
4. Δυναμικαὶ (ἀπαγγελίας τῆς ᾠδῆς).
5. Δίφωνα καὶ τρίφωνα ἄσματα.
6. Γυμνάσματα πρὸς μόρφωσιν καλῆς φωνῆς καὶ ευκινήσιας / τοῦ λάρυγγος καὶ τῆς γλώσσας.

[Εἰς τὰς ἐξετάσεις γράφουσιν αἱ μαθηταὶ ἄσματα ἀπαγγελλόμενα / ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καὶ ἐκκλίνοντα ἐνίοτε εἰς προσηκούσας διατονίας.]

Τεκμήριο 4: Ὑλὴ μαθήματος Ὡδικῆς ὅπως ἐκδόθηκε στὸν Κανονισμό τοῦ Ὡδείου Ἀθηνῶν τὸ 1877.

Κεφάλαιον Θ'.¹⁴⁵

Περίοδος τῆς ἐν τῷ Ὡδεῖῳ διδασκαλίας.

Ἄρθρον 36

Ἡ διδασκαλία τῆς ὠδικῆς διαρκεῖ τέσσαρα ἔτη, ἰάθ' α διδάσκονται τὰ ἐξῆς μαθήματα:

Α΄. Σχολικόν ἔτος

Ρυθμική

- α. Διαίρεσις τῶν μουσικῶν πονημάτων εἰς διμέτρους, τριμέτρους, τετραμέτρους καὶ εξαμέτρους ρυθμούς.
- β. Διαίρεσις τοῦ μακροῦ εἰς ἡμίμακρὰ, βραχέα, χρώματα, δίχρωμα, τρίχρωμα καὶ τετράχρωμα
- γ. Σήμανσις τῶν διαφόρων ρυθμῶν δια πλήξεων τῆς δεξιᾶς χειρός.
- δ. Παύλαι.

¹⁴⁵ Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Ὡδείου*. Ἀθῆνα: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλά, 1877, σσ.15-17.

- ε. Στίξεις των σημείων
- στ. Τρίηχα, Πεντάηχα κτλ.
- ζ. Συγκοπαί.

Μελωδική

- η. Τα σκληρά (λύδια) τετράχορδα και η σκληρά (λυδία) κλίμαξ των φυσικών ήχων.
- θ. Τα διαστήματα των ημιτονίων, τόνων, τριημιτονίων, διτόνων, των δια τεσσάρων και των δια πέντε.
- ι. Οι Σχηματίζοντες συμφωνίαν κύριοι φθόγγοι.
- ια. Οι πλάγιοι φθόγγοι.
- ιβ. Μελέτη του α', β' και γ' πίνακος ωδικής
- ιγ. Γυμνάσματα προς μόρφωσιν της φωνής και ευκινήσιαν των φωνητικών οργάνων.

Β'. Σχολικόν έτος

- α. Τα διαστήματα των δια εξ, δια επτά και δια πασών μετά διακρίσεως των μικρών και μεγάλων.
- β. Η επέκτασις της κλίμακος προς το οξύ και το βαρύ.
- γ. Οι διατονικού τρόποι με ένα και με δύο ηλλοιωμένους ήχους.
- δ. Η μαλακή (υποδώριος) κλίμαξ.
- ε. Αι εις την κυρίαν προσήκουσαι τρεις συμφωνίαι: η παράλληλος μαλακή (υποδώριος), η υφηγουμένη και η ηγουμένη.
- στ. Η μελέτη του δ', ε', στ' και ζ' πίνακος ωδικής.
- ζ. Ωδή διφώνων, τριφώνων και τετραφώνων ασμάτων των άνω μνησθέντων τριών διατονικών λυδίων τρόπων
- η. Γυμνάσματα της φωνής κτλ.

Γ' Σχολικόν έτος.

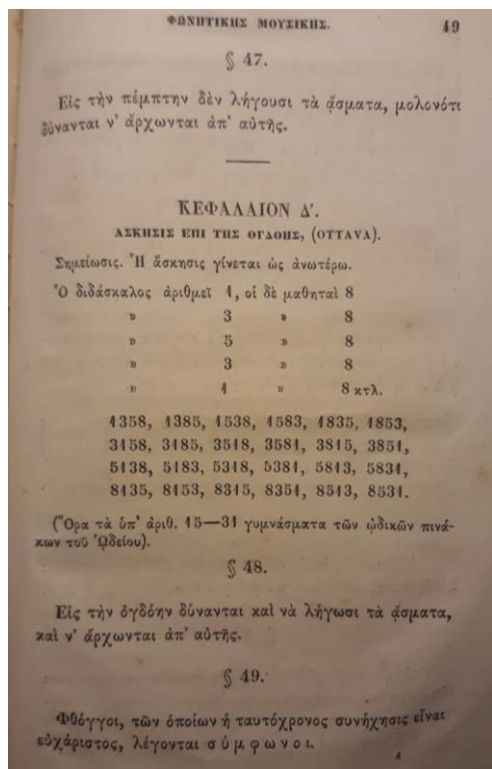
- α. Τα διαστήματα των δια εννέα, δια δέκα, δια ένδεκα και δια δώδεκα, μετά διακρίσεως των μικρών και μεγάλων.
- β. Οι δώδεκα σκληροί (λύδιοι) και δώδεκα μαλακοί (υποδώριοι) διατονικοί τρόποι.

- γ. Κυκλοφορία δια των διατονικών τρόπων δι' εκκλίσεως δια των δια πέντε και των δια τεσσάρων.
- δ. Τα επτά διάτονα γένη των αρχαίων Ελλήνων.
- ε. Μελέτη των λοιπών πινάκων ωδικής.
- στ. Ωδή διφώνων, τριφώνων και τετραφώνων ασμάτων εις αμφοτέρα τα διάτονα γένη, το σκληρόν (λύδιον) και το μαλακόν (υποδώριον).
- ζ. Γυμνάσματα της φωνής κτλ.

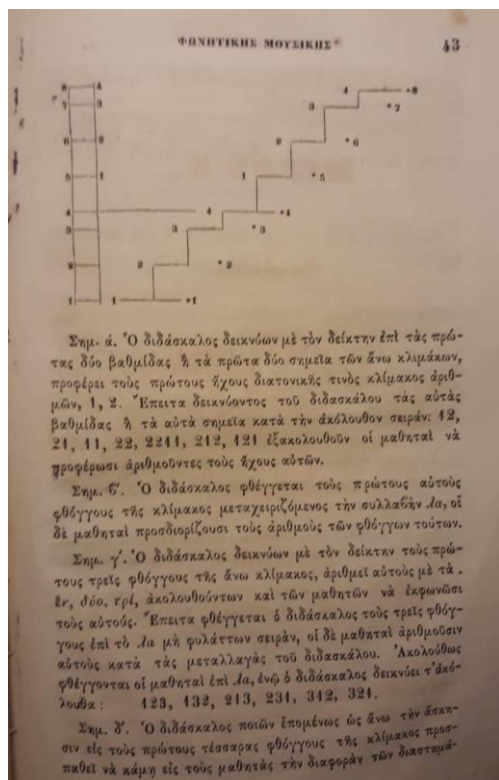
Δ' Σχολικόν έτος.

- α. Διάκρισις των αρμονικών και των διαβατικών ήχων.
- β. Χρωματική κλίμαξ.
- γ. Τα ηλλατωμένα και τα υπέρμετρα διαστήματα.
- δ. Οι συγγενείς διατονικοί τρόποι και της δευτέρας και τρίτης αγχιστείας.
- ε. Τα τέσσαρα αυθεντικά και τέσσαρα πλάγια διάτονα γένη (τόνοι) της Εκκλησιαστικής μουσικής.
- στ. Η δυναμική (απαγγελία της ωδής).
- ζ. Δίφωνα και πολύφωνα άσματα.
- η. Γυμνάσματα της φωνής, κλπ.

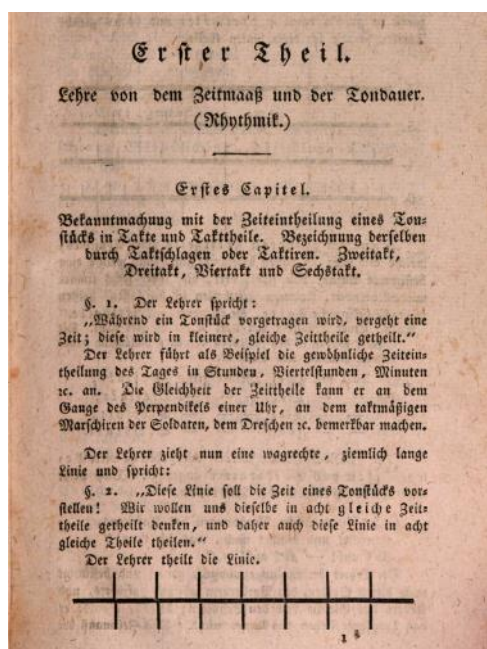
Τεκμήριο 5: Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής, φωνητικές ασκήσεις και παραπομπή στον ωδικό πίνακα.

Τεκμήριο 6: Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής, Ασκήσεις με ἀρίθμηση των φθόγγων, χωρίς χρήση πενταγράμμου.

Τεκμήριο 7: Εγχειρίδιον Kübler, κεφάλαιο πρώτο, ρυθμική.

Τεκμήριο 10: Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, Μέρος Α΄, δίφωνο τραγούδι.

— 22 —

37. 'Η πρώτη.

1. Φεύγει το σκότος, φθάνει η αὐγή.
 2. Πά-λιν το λά-λον μέλ-πει πτη-νόν

Νέ-αν λαμ-βά-νει λάμψιν ἡ γῆ.
 Ἄ-σμα καὶ ὕ-μνον ἑ-ω-θε-νόν.

3. Τ' ἄνθη σολίζε δρόσος σιλπνή, [Ἀύρα πρώτας πνέει τερπνή.]
 4. Χαίρει ὁ κόσμος χαίρω κ' ἐγώ. [Τὸν ζωοδότην ὕμνολογῶ.]

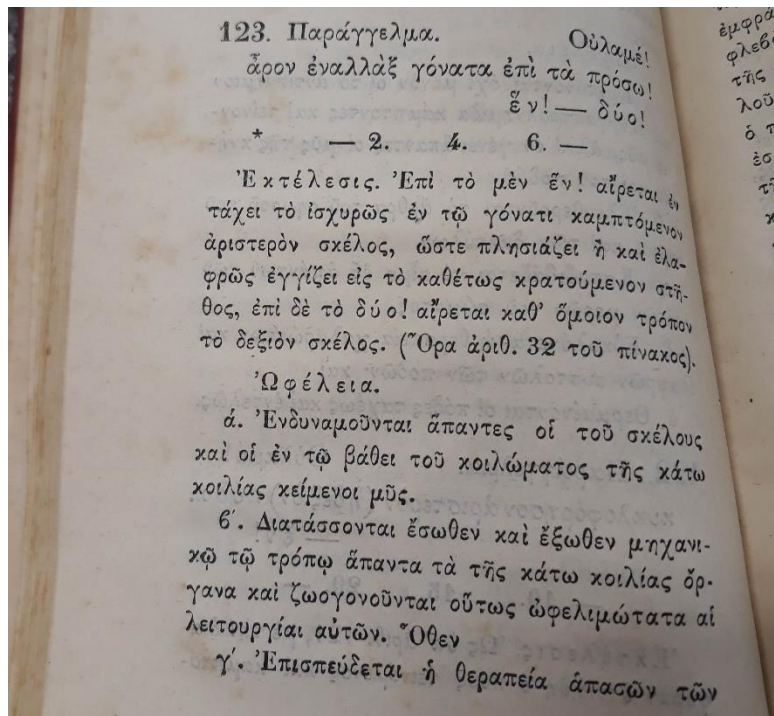
38. Τὰ λουλούδια

1. Ὁ Μά-τι-ος ἤλ-θεν, ἡ φέ-σις ἀν-
 2. Ἐ-λα-τεμα-ζῇ μου, παι-δά-κια κα-

θεῖ. Στὸν κή-πον τίς θέ-λει μ' ἐ-μὲ νὰ ἐλ-θῇ;
 λά. Ἐ-κεῖ λου-λου-δά-κια θά' δοῦμε πολ-λά.

3. Λουλούδι' ἀνοιγμένα, τοῦ κήπου στολή, [Τ' ὠραῖόν σ' ἔχω μ' ἀρέσκει πολύ:]
 4. Χρυσὴ πεταλούδα σιμά σας πατῆ, [Καὶ «χαίρετε» λέγει, «ὠραῖα φυτά.»:]
 5. Ἀλλ' ὅμως ὁ φόβος αὐτὸς διὰ τί; [Κάνεις τὸ κα-κόν σας ἐδῶ δὲν ζητεῖ.] 6. Δὲν ἔχετε' ἐμπρός σας παι-δάκια τρελλά. [Κάνεις δὲν σὰς κόπτει, λουλούδια καλὰ:]

Τεκμήριο 8: Εγχειρίδιον Υγιεινῆς Σωμασκίας. Στο τέλος της παραγράφου Εκτέλεσις παραπέμπει στον πίνακα υγιεινῆς σωμασκίας

Τεκμήριο 9: Εγχειρίδιον Υγιεινῆς Σωμασκήας, Πίναξ των σχημάτων της υγιεινῆς σωμασκήας

Τεκμήριο 11: Ἀσματα Εκκλησιαστικά, Μέρος Γ, Σύνθεση Ιουλίου Ἐννιγγ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανέκδοτες πηγές

Διοικητικό Αρχείο Ωδείου Αθηνών: *Μαθητολόγιο Θηλέων 1872-1873, Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου από 13 Σεπτεμβρίου 1871 μέχρι 26 Δεκεμβρίου 1882. Ψηφιοποιημένα Αρχεία Ωδείου Αθηνών. Αρχεία Έννιγγ.*

Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ., Συλλογή Βλαχογιάννη, Σειρά#001- Κατάλογος Α΄ Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη, Υποσειρά #005- Ιδιωτικά Συλλογαί, Φάκελος #216- Μικραί ιδιωτικά συλλογαί, Ένιγκ στο <http://arxiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=01&id=585158> ανάκτηση από 26/02/2019

Ιστοσελίδες

<https://history.arsakeio.gr/index.php/2018-07-13-09-45-07/16-stathmoi> ανάκτηση από 26/02/2019

Ξενόγλωσση

Cox Gordon, Stevens Robin. *The Origins and Foundations of Music Education, International Perspectives*. Λονδίνο: Bloomsbury, 2017.

Kübler, Gottlob Friedrich: *Anleitung zum Gesang-Unterrichte in Schulen*. Στουτγάρδη: Meltzer, 1826.

Manson Lowell. *Manual of the Boston Academy of Music for instruction in the elements of vocal music on the system of Pestalozzi*. Βοστώνη: Carter, Hendee & CO, 1834.

Manson Lowell. *Manual of the Boston Academy of Music for instruction in the elements of vocal music on the system of Pestalozzi*. Έκδοση 5^η. Βοστώνη: J. H. Wilkins & R. B. Carter, 1843.

Ελληνόγλωσση

Βεργωτής Νικόλαος. *Τα μουσικά μας ιδρύματα. Η ιστορία μιας πενηκονταετίας [1871-1924]*. επιμ. Γιάννης Μπελώνης, Γιάννα Παπαγεωργακοπούλου. Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Τμήμα Μουσικών Σπουδών Εργαστήριο Ελληνικής Μουσικής. Αθήνα: Orpheus- Π. Νικολαΐδου, 2016.

Βικέλας Δημήτριος. *Η ζωή μου. Παιδικαί Αναμνήσεις- Νεανικοί Χρόνοι*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1908.

Βοβολίνης Κωνσταντίνος. *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Αθήνα, 1951.

Διονυσίου Ζωή. «Παιδαγωγικές και ιδεολογικές όψεις μιας συλλογής τραγουδιών του 19^{ου} αιώνα: Τα Νέα Παιδαγωγικά Άσματα του Ιούλιου Έννιγγ (1880-1890)» στο *Μουσικοπαιδαγωγικά* Τχ.14, Αθήνα: ΕΕΜΕ, 2016.

Εν Αθήναις προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος, *Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων*. Αθήνα, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1878.

Εν Αθήναις προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος, *Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε, 17 Απριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871*. Αθήνα, Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1872.

Έννιγγ Ιούλιος, *Εγχειρίδιον Υγιεινής Σωμασκήας κατά το σύστημα του D. G. M. Schreber*. Αθήνα: Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1872.

Έννιγγ Ιούλιος. *Εγχειρίδιον Φωνητικής Μουσικής ήτοι Διδασκαλία Ωδικής κατά την μέθοδον του Γερμανού διδασκάλου Γ. Κυμπλέρου*. Αθήνα, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1875.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στιχουργήματα Αλέξανδρου Κατακουζηνού*. Μέρος Α΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1880.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στιχουργήματα Αλέξανδρου Κατακουζηνού*. Μέρος Β΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1883.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στίχοι και μουσική διαφόρων*. Μέρος Γ΄. Δεύτερη Έκδοση. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1883.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στίχοι και μουσική διαφόρων*. Μέρος Δ΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1882.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στιχουργήματα Άγγελου Βλάχου*. Μέρος Ε΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1884.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στίχοι και μουσική διαφόρων..* Μέρος Στ΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1884.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στίχοι και μουσική διαφόρων.* Μέρος Ζ΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1885.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στίχοι και μουσική διαφόρων.* Μέρος Η΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1886.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στίχοι και μουσική διαφόρων.* Μέρος Θ΄. Αθήνα: Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1888.

Έννιγγ Ιούλιος (επιμ.). *Νέα Άσματα Παιδαγωγικά, στίχοι και μουσική διαφόρων.* Μέρος Ι΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1889.

Ζαχαράκης Νικόλαος. *Η βασική εκπαίδευση στο Δήμο Ερμούπολης: Τα δημοσυντήρητα αλληλοδιδασκτικά σχολεία (1829-1862).* Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009.

Ζιώγου-Καραστέργιου Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893).* Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Γραμματείας Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986.

Θεοδώρου Βάσω. «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875» στο *Μνήμων*. Τόμος 14^{ος}. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1992.

Καλογερόπουλος Τάκης. *Το λεξικό της Ελληνικής Μουσικής, από τον Ορφέα έως σήμερα..* Τόμοι 6. Αθήνα: εκδόσεις Γιαλλέλη, 1998.

Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω. «Το ελληνικό εκπαιδευτήριο του Γρ. Γ. Παπαδόπουλου» στο *Αρχαιολογία* 25, Δεκέμβριος 1987, σσ.46-53.

Καταστατικόν και Κανονισμός της εν Αθήναις Φιλαρμονικής Εταιρίας η Ευτέρπη, Αθήνα: Τυπογραφείο Παρθενώνος, 1871.

Κουρμπανά Στέλλα. *Η μουσική εκπαίδευση στην Ερμούπολη τον 19^ο αιώνα.* Αδημοσίευτη εργασία παρουσιασμένη στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών της κατεύθυνσης Μουσικολογίας, ειδίκευσης στη Νεοελληνική Μουσική. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο- Τμήμα Μουσικών Σπουδών, 2014.

Κυριακούλης Διονύσιος-Ιωάννης. *Η μουσική ως παράγοντας διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης και ταυτότητας στην Ελληνική εκπαίδευση κατά το διάστημα 1870-1940*. Διπλωματική εργασία. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, ΠΜΣ Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και νέες τεχνολογίες, 2014.

Μελάς Λέων. *Χριστιανικά Δεήσεις μετά ασμάτων προς οικοδομήν των ελληνόπαιδων*. Αθήνα: Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, 1870.

Μοτσενίγος Σπύρος. *Νεοελληνική Μουσική. Συμβολή εις την ιστορίαν της*. Αθήνα: χ. ε., 1958.

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Έκθεσις των πεπραγμένων από της ιδρύσεως αυτού κατά τον Ιούλιον 1871 μέχρι τις 30^{ης} Ιούνιου 1875*. Εκδ. Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα, 1886, Τόμος (1871-1890).

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος. *Κανονισμός του εν Αθήναις Ωδείου*. Αθήνα: Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1877.

Μπαρμπάκη Μαρία. «Οι εκπαιδευτικοί στόχοι του μαθήματος της μουσικής στα σχολεία της Ελλάδας το 19^ο αιώνα» στο *Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Τάσεις στην Εκπαίδευση: Οι επιρροές τους στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*. Πρακτικά 5^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, 26-28 Σεπτεμβρίου 2014, Τόμος Α. Αθήνα: ΑΣΠΑΙΤΕ-ΕΕΜΑΠΕ, 2014.

Μπαρμπάκη Μαρία. *Οι πρώτοι μουσικοί σύλλογοι της Αθήνας και του Πειραιά και η συμβολή τους στη μουσική παιδεία (1871-1909)*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009.

Ξανθουδάκης Χάρης. «Ελληνική Μουσική Ορολογία: Πρώτη Ελληνική Απόδοση των Φωνητικών Τύπων» στο *Μουσικός Ελληνομνήμων*, Τχ. 15. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Μάιος-Αύγουστος 2013.

Ξανθουδάκης Χάρης. «Το χρονικό της Έντεχνης Νεοελληνικής Μουσικής» στο *Αντίς για όνειρο*. Αθήνα: Πολιτιστική Ολυμπιάδα Ένωση Ελλήνων Μουσουργών, 2004.

Παπαδόπουλος Γ.Γ. «Λόγος περί του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου» στο *Έκθεσις περί του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου κατά το σχολικόν έτος 1859-1860*. Αθήνα: τύποις Π. Α. Σακελλαρίου, 1860.

Παχυστή Μαρία. *Ωδείον Αθηνών (1871-1873): τα περί της ιδρύσεώς του μέσα από τις αρχειακές πηγές του*. Διπλωματική εργασία. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2016.

Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας του έτους 1871. Αθήνα: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως, 1872.

Πρακτικά της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας του έτους 1886-1887. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1887.

Ρωμανού Καίτη. Η έντεχνη μουσική. «Η μουσική παιδεία του νέου ελληνισμού» στο *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*. 4^{ος} τόμος. επιμ., Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Σακελλαρίδης Ι. Θ. *Άσματα Εκκλησιαστικά*. επιμ. Έννιγγ Ιούλιος. Μέρος Α΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1883.

Σακελλαρίδης Ι. Θ. *Άσματα Εκκλησιαστικά*. επιμ. Έννιγγ Ιούλιος. Μέρος Β΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1884.

Σακελλαρίδης Ι. Θ. *Άσματα Εκκλησιαστικά*. επιμ. Έννιγγ Ιούλιος. Μέρος Γ΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1886.

Σακελλαρίδης Ι. Θ. *Άσματα Εκκλησιαστικά*. επιμ. Έννιγγ Ιούλιος. Μέρος Δ΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1887.

Σακελλαρίδης Ι. Θ. *Μούσα ήτοι βιβλίον μουσικόν παιδαγωγικόν*. επιμ. Έννιγγ Ιούλιος. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1882.

Σακελλαρίδης Ι. Θ. *Άσματα Εκκλησιαστικά*. επιμ. Έννιγγ Ιούλιος. Μέρος Ε΄. Αθήνα: Τυπογραφείο Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1887. Σταύρου Γιάννης. *Η διδασκαλία της Μουσικής στα Δημοτικά Σχολεία και Νηπιαγωγεία της Ελλάδας (1830-2007): Τεκμήρια Ιστορίας*. Αθήνα: Gutenberg, 2009.

Σύλλογος προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων, *Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε, 17 Απριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871*. Αθήνα, Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1872.

Συναδινός Θεόδωρος. *Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής 1824-1919*. Τεύχος πρώτο. Αθήνα: Τύποις 'Τύπου', 1919. [έργο ημιτελές]

Φατούρου Αικατερίνη-Μυρτώ. *Η διδασκαλία ωδικής του Ιούλιου Έννιγγ μέσα από το Αρχείο του Ωδείου Αθηνών*. Κέρκυρα: 1^η Συνάντηση Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Νέων Ερευνητών, 2018. [υπό έκδοση]

Φατούρου Αικατερίνη- Μυρτώ. *Οι σχετιζόμενες με το Ωδείο Αθηνών ορχήστρες πνευστών (μπάντες) μέσα από το αρχαικό υλικό του Ωδείου και τον τύπο της εποχής.* Διπλωματική εργασία, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2014.

Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το δέκατον πέμπτον έτος γενομένων.* Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1881.

Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το ΙΒ΄ και ΙΓ΄ έτος γενομένων.* Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1878.

Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά το ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ γενομένων (1880-1882).* Αθήνα Τυπογραφείο Παρνασσού, 1883.

Χρυσάφης Ι.Ε.. «Οι Δεύτεροι Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις (1870), Η διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και τα δεύτερα Ολύμπια (1870)» στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, επιμ. Γεώργιος Δροσίνης. τ.4, έτος ΔΙ. Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, 1925, σσ. 261-276.